

॥ श्रीः ॥

जयपुर-राजकीय-विद्वन्मण्डलसभाप्रधानपरिदितेन
महामहोपदेशकेन समीक्षाचक्रवर्ति-मैथिल-
श्रीमधुसूदनशर्मणा विद्यावाचस्पतिना
प्रणीते वेदोक्त-द्वादशवादात्मक-
विज्ञानमार्गप्रकाशके

ब्रह्मविज्ञान-शास्त्रे

अन्यतम-विज्ञानमार्गरूपोऽयम्—

अहोरात्रवादः

ब्रह्मविज्ञानशास्त्रसंबन्धिनो द्वादश विज्ञानवादा
नामतो निर्दिश्यन्ते—

१-विज्ञानेतिवृत्तवादः, २-सदसद्वादः, ३-रजोवादः, ४-व्योमवादः,
५-अपरवादः, ६-आचरणवादः, ७-अग्मोवादः, ८-अमृतमृत्युवादः,
९-अहोरात्रवादः, १०-दैववादः, ११-संशयवादः, १२-सिद्धान्तवादः।

सोऽयमहोरात्रवादो नामप्रत्यः लखनऊविरवविद्यालयसंस्कृताध्यापकेन
श्रीमता आचार्यसदस्येण महता परिश्रमेण सशोध्य, केसरीदाससेठ-
नेन, लखनऊनगरे नवलकिशोरप्रेसनान्नि मुद्रणयन्त्रालये
मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

[सन् १९२१ ई०]

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

श्रीमधुसूदन-ग्रन्थमाला.

सम्पादकस्य वक्तव्यम् ।

श्रीमन्महर्षिवंशप्रसूतानां सत्र भवतामार्याणामक्षयः परमो निधिर्भगवान् वेदः सर्वविधानां जगति विद्योत्तमानानां विज्ञानानामादिः प्रसव आकरायित इति नैष कस्यापि संशयास्तरमर्थः । वेदोऽयं जगति सर्वप्रथमं घाङ्गयम्, एतदुपलभ्येव जगति विज्ञानानां प्रसार इति वैदेशिका अपि मन्यन्ते, परं विज्ञानप्रधानाणामस्यां शताब्द्यामपि सन्तीदृशानि शतशो विज्ञानानि, यानि वेदैकशरणाैरेव प्राप्याणि, नाधुनापि वैज्ञानिकानामर्वागृह्णां परिचयं गतानि । तेषां यदि भवेदाधुनिकी रीतिमघलम्भ्य प्रकाशः, नूनं विज्ञानसंसारे परिवर्तितं युगान्तरमेव प्रादुर्भवेत्, यद्भवोऽभिनवाः सिद्धान्ताः स्थिरीभवेयुः, बहूनामद्यापि सन्दिग्धानां विषयाणां विनिरूपः स्यात्, यद्भवश्च भ्रान्ताः सिद्धान्ताः सत्यसरणिं प्रविष्टाः स्युरित्यस्माकं वदैकप्रमाणानां हिन्दुजातीयानां विश्वासः । विशेषेण, ध्यातिस्कास्त्र विषया वैदिकमेवाध्यानमघलम्भ्य शक्या विनिश्चयेन विज्ञातुम्, तत्र 'नान्यः पन्थाविद्यते अयनाथ' । तद्वैदेशिकैरपि वेदेभ्यो बह्वस्ति शिक्षणीयमित्यस्ति वेदस्य किमपि पारेगिरां गौत्वम् ।

-परं हन्त ! तदिदानीं केवलं चाचिकमेव । दैवप्रातिकूल्याद्वा चेदपि पन्थिनं बौद्धयजनादीनां प्रयत्नतरादाकमाणाद्वा, हतभागधेयानामस्माकमालस्योपेक्षादिदोषनिवहाद्वा परः सहस्रेभ्यो वसरेभ्यो वैदिकं विज्ञानं विलुप्तप्रायमभवत् ।

‘वेदाद्धर्मो हि निर्वर्भा’

‘वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः’

इत्यादिभिर्वचननिबद्धैस्तत्र भवाद्भिर्मनुयाश्चवल्क्यप्रभृतिभिर्भूरिभूति समुद्भुष्ट-माहात्म्यस्य वेदस्य द्विजातिमन्त्रेषु कथापि वेदानां श्रूयते । येऽप्यस्मासु ‘वैदिकाः’ इति प्रथिताः, तेऽपि केवलं वेदाक्षरमारमाजः, न तु वेदार्थवेदः, कुरे तु वैदिकविज्ञानस्पर्शकथा । उच्छिद्ये हि गुरुपरम्परासंप्रदाये न सुलभमिदानीं वैदिकविज्ञानम् । यानि त्वद्य समुपलभ्यन्ते वेदानामाचार्यप्रणीतानि भाष्याणि, तान्यपि समुच्छिद्यन्नेवंप्रदाये विलुप्तविज्ञाने काले प्रादुर्भूतानीति नालं भवन्ति वास्तव्येन वैदिकविज्ञानविकासनाय । यानि चास्यामेव शताब्द्यामभिनवानि भाष्यटीकाटिप्पणलेखादीनि वेदानां प्रादुर्भूतानि, भवन्ति च, तान्यपि केवलं सामाजिकरीतिनीतिप्रवणया दृशा वेदस्थाङ्गान्युपाङ्गानि च सर्वथा समुपेक्ष्य निर्मितानि, निर्मायन्ते चेति न ततोऽपि यथार्थवैदिक-विज्ञानप्राप्तिप्रत्याशा । अन्वेषणप्रधाने हि युगेऽस्मिन् यावदामूलचूडं परिमापास्फोटनपुरस्सरम्, उपक्रमोपसंहारप्रकरणसंगतिसनायम्, इतिहासपुराणा क्लोवाङ्गसाहाय्येन यद्दृशास्त्राभिन्नं संहिताब्राह्मणारम्भं - मागद्वयमपि वेदस्य सम्यगालोऽप्यविज्ञानसरणिनां विष्कियेत, न तावद्यथाभूतवेदार्थविज्ञान-

संभावना । न च विदुषां विषयेऽस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिः । अन्वेषणस्य तु देशेऽस्माकमियं दशा, यद्यत्र वैदिकजीविते भारते दौर्लभ्यं गतानि वेदशाखा-प्राङ्गण-श्रौत-च्युत्थादिपुस्तकानि युरोपीयैरन्विष्यान्विष्य प्रकाशयन्ते, भारतीयास्तु विद्वांसस्तत्र निर्व्यापारा इत्यर्थे लज्जास्पदम् । युरोपीयास्तु विद्वांसो यद्यपि वैदिकेष्वपि विषयेषु तत्र तत्रान्वेषणरताः सन्ति, परमस्मदपेक्षया धिमित्रा तेषां दृष्टिः, न च वैदिकविज्ञानान्वेषणसाधनानि तत्र सुलभानि, परम्परामायात्, सम्यग्तामेदाद्य । नष्टपरिचितवैदिकसम्प्रदायविज्ञानादिविषयो वैदेशिकैस्तथा सम्प्रगन्वेष्येत् सुशको यथा तद्दृश्यासिभिः । अस्ति च तत्र बहूनां सुदृढो विश्वासो यद्वैदिके काले विज्ञानस्य तादृशं गम्भीरं नासीद्वेद्येति । तद्विदयास-वशंपदाश्च ते न गम्भीरं विज्ञानं वेदेषु गद्येपपितुं पारयन्ति । नचायदयविधि-येऽस्मिन् वैदिकविज्ञानान्वेषणकार्ये भारतीयानां धनिकानां दृष्टिः, नापि च विदुषामिति वैषम्येवावलम्बमानाः सीद्मन्तिस्म जिज्ञासवो जनाः ।

इदानीं सहस्रमिदमावेदपितुं प्रस्तुताः स्मो पद्मपत्तो वेदपुष्पस्य ऊपश्रित्तं-तुर्जगदीश्वरस्यानुग्रहेण, तस्मिन्त्यया भारते वर्षे षष्ठाभाषस्यास्य निराकरणं प्रस्तुतम् । जयपुरराजसमाप्रधानपरिष्कारिणां चस्पतियुद्धिविमर्षप्रतिमप्रतिभै-मैथिलकुलालङ्कारिण्यायाचस्पतिर्धामधुसूदनशर्ममहोदयैर्योषदायुर्वेदवेदाङ्गेषु परिश्रम्य वैदिकविज्ञानान्वेषणस्य सुपरिष्कृतोऽप्या सम्यगाविष्कृतः । इतः परः-सहस्रेषु संघत्सरेषु विलुप्तस्यास्य नवीभूतस्याध्यन आधिष्कारो नूनं परं सौभाग्यम् । अयं चाप्या प्राङ्गणालोडनमूलक इतिहासपुराणपरिष्कृतोऽङ्गोपाङ्ग-साहाय्यप्रधान इति नात्र कस्यापि गतिक्लेशो न वा विप्रतिपत्तिरप्युदेतुमर्हा । प्राप्तेऽस्याध्यनः परिचये नूनं विद्वांसः समादरेणात्र प्रचक्षितुमुत्सुकाः स्युः, तेन च क्रमेणाधिकाधिकं प्रसरति वैदिके विज्ञाने जनतायाः सौभाग्यस्योदयो नातिविदूरः स्यात् ।

अथो हि विषयाः प्राधान्येन वेदेषु विन्यस्यन्ते-यज्ञ-इतिहासः, विज्ञानं चेति । तत्र यज्ञानां सरहस्यं कास्मिन्नेन निरूपणाय ग्रन्थद्वयानेन 'यज्ञमधुसूदनो' नाम ग्रन्थः पृथङ्निबद्धः, इतिहासस्यामूलचूडंनिरूपणाय च देवासुरस्यात्यादयः पञ्च स्यातय उपनिषदाः । अथ विज्ञानरहस्यप्रकाशनाय तु 'ग्रहविज्ञानशास्त्र' नामा महाग्रन्थोऽयं पद्यमयो विरचितः । तत्तदङ्गोपाङ्गादिरहस्यस्यापनाय रन्त्यन्त्येऽपि बहवो निबन्धा महालिख्यशास्त्र ग्रन्थद्वयानेन निबद्धाः, परं वेदतरभयान्न सर्वेऽत्र प्रस्तूयन्ते ।

यद्यपि—

'मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः'

इति चदतामरसिद्धेनाध्यात्मिकातिरिक्तं भौतिकं ज्ञानमेव विज्ञानशब्दार्थ-तथाभ्युपगतम्, लोकव्यवहारोऽपि वेदानीन्तन. प्रायेण तदनुसारी, साहस्य पदाभिधेये पदार्थशास्त्र एव विज्ञानशब्दस्येदानीन्तनैः प्रयुज्यमानत्वात्, तेन च ब्रह्मविषये विज्ञानपदमसमजसमिवापाततः प्रतीयते, परं वस्तु गत्या विचार

प्रस्तुते विज्ञानशब्दस्य न तादृशेऽयं शक्तिः प्रामाणिकी भवितुमर्हति । विज्ञानं हि नाम विशिष्य ज्ञानम् । तथा च यत्र शब्दज्ञानादिना घस्तुतः सामान्येन प्रतिभासः, तत्केवलं ज्ञानम्, यत्र तु प्रत्यक्ष इवाशेषविशेषप्रतिभासः, तद्विज्ञानम् । ज्ञानं हि परोक्ष इव प्रतिभासः, विज्ञानं तु अनुभवावसानः प्रत्यक्ष इव प्रतिभासः ।

अस्मिन्नेवार्थे—

‘ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः’ (अ० ७।२)

ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽगुंभात्’ (अ० ६।१)

इत्यादि भगवद्गीतासु विज्ञानशब्दः प्रयुक्तः, न हि तत्र शिल्पशास्त्रयोरस्ति कश्चित्प्रसङ्गः, भाष्यकारैश्च श्रीशङ्कराचार्यप्रभृतिभिस्तत्र ‘विज्ञानसहितम् स्वानुभवसंयुक्तम्’ इत्येव व्याख्यातम् । तथा च ‘ब्रह्मविज्ञानम्’ इति नाम्नि ग्रन्थकृतोऽयमाशयः, यदाधुनिकेषु दर्शनेष्विव न ब्रह्म केवलं वाङ्मात्रेण परोक्षतया वेदेषु व्याख्यायते—अपि तु वैज्ञानिकीं (साइएंटिफिक Scientific) रीति-मवलम्ब्य तथा प्रत्यक्षमिव प्रदर्शयते—यथा करतलामलकवत् प्रस्फुटस्तस्यानुभवः स्यात् । तथैव ग्रन्थेऽस्मिन् यत्तत्त्वनिरूपणम्—तद्वैज्ञानिक्यैव रीत्या, नत्वाधुनिकदर्शनरीत्या । अयमेव ग्रन्थस्यास्यातिशयो जागर्त्ति, देशकालानुरूपता च प्रस्फुटमत्र पाठकैरनुभूयते ।

यथा ह्यधुनातनेषु दर्शनेष्वाम्नादिसम्बन्धे षोढा प्रवादाः श्रूयन्ते, तत एव च पृथग्दर्शनानि प्रसिद्धानि, एषां च दर्शनानां समन्वयेन मुख्यः सर्वदर्शनसिद्धान्तो विचारशीलैरधिगन्तुं सुशक्यः, तथैव पुरा वैदिके युगे दश प्रवादाः पृथक् प्रस्थाताः प्रचलिता आसन्ति पृथग्विद्यतनिरूपणदर्शनेनानुमीयते । त एव दश प्रवादाः पृथगव्युद्ध्यमानाः पूर्वपक्षभूताः, एषां समन्वयेन तु मुख्यो वैदिकः सिद्धान्त-स्तत्प्रवेशिप्रतिभैरासाधते । ते चेमे दश वादा ऋक्संहितायां नासदीये सूक्ते (मण्डल १० सू० १२६) समुद्दिष्टाः—

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो न व्योमोऽपरो यत् ।

किमावरी चः कुह कस्य शर्मजम्भः किमासीद्बहनं गभीरम् ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्यां अह्न आसीत्प्रकेतः ।

आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्भान्यन्न परः किं च नास ॥

को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुतं आजाता कुत इयं विसृष्टिः ।

अर्वाग् देवां अस्य विसर्जनेऽनायाः को वेद यत आवभूव ॥

इह पृथग्भूतानां पूर्वपक्षरूपाणां वादानां निषेधरूपेणोल्लेखः कृतः मध्य पक्ष च सिद्धान्तः “आनीदवातम्” इत्यादिना संक्षेपरूपेण निर्दिष्टः । अन्यत्र च संहितासु ब्राह्मणेषु च पाश्चान्तामेपां विवरणं तत्र तत्र ध्रूयते । एते दश वादा अस्मिन् ‘ब्रह्म-विज्ञानशास्त्र’-नामके महाग्रन्थे एकैकेन प्रकारेण विवृताः । अन्ते च समन्वयरूपः

सिद्धान्तराद् प्रदर्शितम् । एव महामन्थस्यास्य द्वादश प्रकरणानि, 'आदौ विज्ञानेतिवृत्तयाद्यो' मन्थस्योपोद्घातरूप, तत्र कथमस्य विज्ञानस्यावेषु प्रसार इति बोधयितुं देवासुरस्यातो निरूपितस्येतिहासस्य संक्षेप प्रदर्शित, वैदिक विज्ञानावमेषस्य परिभाषा ऋषिदेवासुरादिभेदनिरूपणेन सम्यग् विवृता, दशाना वादाना स्वरूपमपि च सम्यग्दर्शितम् । तदनु दशभिः प्रकरणैर्दशवादा, (उपरितने पृष्ठे निर्दिष्टा) अन्ते च सिद्धान्तवादे कर्तृलामलकवर्द्धदिकरदस्य व्यापनम् । एव विधस्यास्य महामन्थस्य सङ्घट्टे प्रकाशनं दुष्करमिति प्रकरणमेकेकं पृथक् ग्रन्थरूपेण मधुसूदनग्रन्थमालायां प्रकाशयितुं प्रव्रान्तम्—

तत्रैकपूर्वेषु दशसु वादेषु अष्टमोऽयम् 'अहोरात्रवादः,' तन्निरूपणार्थकं च प्रये ।

'अहोरात्रवादः'

इति नाम्ना प्रथितं नवमं प्रकरणमिदम् । इदं प्रकरणान्तरापेक्षया लघुभूतमिति गभोरमिति च सूचीकटाहस्यायेन स्थालीपुलाकस्यायेन वा पूर्वं प्रकाशितम् । अहोरात्रे एव जगतोऽस्य मूलम्, ताभ्यामेव जगतं उत्पत्तिरिति वादस्यास्य निष्पत्तिः । ते के इमे 'अहोरात्रे' इति जिज्ञासार्थं ग्रन्थेऽस्मिन् दशधा अहोरात्रशब्दार्थो धियुत । सर्वेषां वैषामहोरात्राणां यथा जगन्मूलत्वम् तथोपपादितम् । अध्यात्ममधिदैवतं च निविष्टानां विविधात्मना स्वरूपविनिर्णय, यज्ञस्वरूप प्रतिपादनम्, पृथिवीसूर्ययोः स्थिर षो वा चर इति वैदिकप्रमाणपुरस्सर विवेचनम्, श्रुतसत्यादिनिरूपणेनाद्यमर्षेण सृष्टार्यरहस्यव्यापनम्, मन्वन्तर कर्पादिविचरणं चेति विविधा रोचका विचारा अग्रान्तर्भवन्ति । ग्रन्थमिमं सम्बन्धिविषयं जिज्ञासो यदि वैदिक तत्त्वमस्माद् गृह्णीषु, तर्हि प्रकाशनप्रथा सोऽयं सफल स्यात् ।

यद्यपि आधुनिकानां विदुषां सर्वथा परोक्षभूता अभिनवेय विज्ञानसरणिः, पद्येषु च निवेशिता दार्शनिका भाषा विशेषेण दुराघयोः भावमतीत्यपि विदुषां मनुभवसिद्धम्, तथापि च नाप्ये ग्रन्थोपक्रम अपि तु ग्रन्थमध्यस्थ प्रकरणमिदम्, न चात्र वद्विचदपि टीकाटिप्पण्यादिसन्निवेश इति सर्वापि दुरययोधता सामग्री सन्निहितेद् वस्यते, तेन च न साधारण्येन विदुषां रुचिकरोऽयं प्रयास स्यादिति स्पुष्टं सभाव्यते । तथापि सुमहता कालेन शीघ्र परिधम्याविष्कृतस्वैर्यं विधस्याभिनवस्य विज्ञानस्य विशेषविदां पुर-स्यापनमतीवावश्यकमिति कर्त्तव्यदुःखेवाहमथ शर्ये प्रवृत्तः । विज्ञानाभिरुचयो विद्वांसः सावधानमिमं ग्रन्थमालोच्य यदि गुणप्रदणस्यमाधतया गुणानस्य गृह्णीषु, उत्साहं च मे वस्येषु—तर्हि प्रकरणान्तरमूलानि ग्रन्थान्तराण्यपि ग्रन्थमालायामस्यां समुपस्थापयेयम् । अतुगृह्णानु जगदीश्वरो विस्मृतवैदिकविज्ञानं भारतं वर्षे पुनर्वेदार्थप्रदानेनेति भूयो भूय समार्थं विरमति विस्तरभियेति—

श्रीभाषादत्तमुकरः ।

पुराणकारस्य सर्वे विचारा ग्रन्थकृदपीना ।

पुराणप्रतिपादनम्—महर्षिचन्द्रदत्तस्य दामनहासया लवपुरम्

अहोरात्रवादस्य

शुद्धिपत्रम् ।

	अशुद्धिः	शुद्धिः
अनुक्रमणिका पृष्ठे—शुक्लरूपणाधिकारः	श्लो. २४	२५
चावापृथिव्यधिकारः	„ २१८	२१९
ऋतसत्याधिकारः	„ ७९	८६
यज्ञाधिकारः	„ ६५	६८
उपसंहारः	„ ७०८	७२०
... ..	„ १२	
... ..	७२०	

३ पृष्ठे—सूत्रसंख्या (५) सर्वेऽपि चर्णा-इति श्लोकात् पूर्वमयं श्लोको लेख्यः ।

धूम्रोऽतिनील-नीलौ-हरितः पीतः सुवर्णं शोणौ च ॥

इति सप्त सन्ति योगजवर्णा अन्येऽपि योगतोऽनन्ताः ॥ १६ ॥

१४ पृष्ठे—सूत्रसंख्या १-अत्र "इत्थं महर्षिर्जमदग्नि"-इत्यस्य स्थाने 'गन्धर्व इत्थं जमदग्नि'-इति पाठः साधुः । एतच्छ्लोकानन्तरं तु अयमधिकः श्लोकः संनिवेश्यः—

नृचक्षा एष दिवो मध्यश्नास्तऽथा पप्रिचान् रोदसी अन्तरिक्षम् ।

स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । [१०।१३।२]

विश्वावसुर्देवगन्धर्वः ॥

२६ पृष्ठे—सूत्रसंख्या २ "ऋतं च सत्यं च भवस्य"-इति श्लोकात् पूर्वमेते श्लोकाः पद् अधिकं संनिवेश्याः—

नाभिप्रधी यत्र विदुर्व्यवस्थितौ तत् सत्यमेतत् सशरीरमस्ति हि ॥

यच्चाशरीरं तदृतं न तत्र तौ नाभिप्रधी स्तो नियतौ, श्लथं च तत् ॥ १ ॥

सौम्यं मनः, प्राण उपैति सौमिको वाग्वायुतेजोजलभूमयः क्रमात् ॥

भूतानि सृष्टानि हि, तत्र दृश्यते सत्यर्तयोः शृङ्खलया निवेशनम् ॥ २ ॥

मनोऽथ वाक् तेज इमानि मण्डलात्मकं शरीरं दधते, वियान्ति च ॥

प्राणश्च वायुश्च जलं च सर्वतो विसारि भूतानि, मृदस्ति तु द्विधा ॥ ३ ॥

सोमे च घायौ च जले चिदन्ययस्तेनात्र जीवास्त्रिविधाः सचेतनाः ॥

अप्सुक्षितो मीनगणा, धर्यं पुनर्वायुक्षितः, सोमसदस्तु दैचताः ॥ ४ ॥

अद्धा तु पश्यामि जलेचरानिमानद्धातमां वायुचरांश्च चेतनान् ॥

देवांस्तु सांख्ये विदुरुर्ध्वतो भुवश्चन्द्रांशुगान्प्रविधानमृष्टान् ॥ ५ ॥

ऋतेषु सोमादिषु सत्यसंस्थया सृष्टिः समप्रा भयतीति निश्चितम् ॥

राशीमृतं, सत्यमहः, प्रचक्षते सृष्टीरहोरात्रकृतास्ततो विदुः ॥ ६ ॥

२७ पृष्ठे—सुत्रसंख्या ४ । अत्र “ऋते तु तन्मण्डलतो”—इति श्लोकात् पञ्चाह
 क्षयं वेदमन्त्रोऽधिकं संनिवेश्यः ।
 “ऋतमेव परमेष्ठि ऋतं नात्येति किञ्चन ।
 ऋते समुद्र आहित ऋते भूमिरियं धिता ॥ तै. प्रा. २ कां. ॥

३४ पृष्ठे—“गायत्रिका ज्योति”—इति श्लोकानन्तरप्रथमेकोऽधिकः श्लोकः
 संनिवेश्यः—

अहानि षष्टित्रिंशतीमितानि राज्यश्च षष्टित्रिंशतीमिता यत् ॥
 तद्द्विंशतिः सप्तशतानि चाह्नां संवत्सरो विश्वमसौ विधत्ते ॥ ६१ ॥

४३ पृष्ठे—“त्रैलोक्यमन्त”—इति श्लोकान् पूर्वं त्रय श्लोकाः संनिवेश्याः—
 यज्ञोऽखिलं विश्वमिदं, प्रजाप्रतिर्यङ्गः, स चाकृष्णमनोमथश्चित्तः ॥
 प्राणोऽध्रमघात्सनदत्ति, वाक् ततो मनो, मनो यागिति यज्ञ उच्यते ॥ १ ॥
 प्रजापति सर्वमिदं, स नाभितः प्रतापमानोऽस्ति समं समन्ततः ॥
 प्रतान वाक्स्तोमविमक्रयखयखिशन्मतास्तायद्दहानि राज्यः ॥ २ ॥
 अहानि तावन्ति च ताश्च रात्रयो यज्ञस्य तन्यः प्रभवन्ति संहिताः ॥
 प्रजाप्रतिर्यङ्ग इमे पृथक् पृथक् यज्ञाः, स यज्ञः पृथगेभिराचितः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे अहोरात्रवादस्य
विषयानुक्रमणिकाऽऽरभ्यते—

	अधिकाराः १२	श्लोकाः ७२०	पृष्ठे
१	प्रतिज्ञाधिकारः	५	१
२	ज्ञानाज्ञानाधिकारः	१४	१
३	शुक्लकृष्णाधिकारः	२४	२
४	प्रकाशाग्धकाराधिकारः	८	४
५	भावाभावाधिकारः	५	४
६	सर्गप्रलयाधिकारः	७२	४
७	द्यावापृथिव्याधिकारः	२१८	१२
	१	"	
	२	"	
	३	"	
	४ स्थिरचरविमर्शः	"	१४
	५ पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यविचारः	"	१६
	६ द्यावापृथिव्योः स्वरूपम्	"	१८
	७ द्यावापृथिव्यो रसाभ्यां शरीरात्मानः	"	१९
	१ मूलं हंसः शिवः—	"	२०
	२ अपानः व्यानः प्राणः—	"	२१
	३ वैश्वानरः तैजसः प्राज्ञः—	"	२२
	४ अन्नम् ऊर्कम् प्राणः—	"	२४
	५ अग्निः वायुः इन्द्रः—	"	२५
८	ऋतसत्याधिकारः	७९	२६
९	सप्ताहाधिकारः	७६	३५
१०	यज्ञाधिकारः	९५	४३
११	चातुर्दोत्राधिकारः	९९	४९
१२	उपसंहारः	१३	५९
		<u>७०८</u>	
		<u>१२</u>	
		<u>७२०</u>	

१ अद् = ज्योतिः ॥ ज्ञानेम् शुक्रैः प्रहाराः भार्यैः उदैयः द्यौः सैत्यम् सूर्यपरसाः

२ रात्रिः = तमः ॥ अज्ञानम् कृष्णः अग्धकारः अभावः प्रलयः पृथ्वी अन्नम् पृथ्वीरसाः

ॐ तत्सत् ।

अथ ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे—

अहोरात्रवादः ।

१—प्रतिज्ञाधिकारः ।

- (१) यद्विश्वमाभाति तदेकमूलं यद्वास्य मूलानि बहूनि सन्ति ॥
निर्धारयामः खलु संशयेऽस्मिन् न संभवत्येकममुष्य मूलम् ॥ १ ॥
- (२) द्विधा द्विधा सर्वमिदं विभाति द्वैतं ततः कारणमत्र विश्वः ॥
द्वाभ्यां बभूवाखिलविश्वमेतद् विद्यादहोरात्रिपदेन ते द्वे ॥ २ ॥
ज्योतिर्ब्रह्मो रात्रिरियं तमो नु ज्योतिस्तमोभ्यां कृतमस्ति विश्वम् ॥
अनेकधा रूपमिह प्रकल्प्य ज्योतिस्तमश्चावृणोतेऽन्यदन्यत् ॥ ३ ॥
- (१) (२) (३) (४)
- (३) ज्ञानाज्ञाने, शुक्लरूपौ च वर्णौ, ज्योतिर्ध्वान्ते, विश्वभावोऽप्यभावः, ॥
(५) (६) (७) (८) (९) (१०)
सृष्टिर्ब्रह्मसौ, रोदसी, चर्तसत्ये, सप्ताहो वा यज्ञसामान्यभेदाः ॥ ४ ॥
इत्थं चाहोरात्रभेदा दशैते सृष्टेरूपं सैव सर्वास्ति सृष्टिः ॥
निर्वक्ष्यामोऽत्राधिकारान् दशैतान् येषां चेदाभावशिष्येत वेत्तुम् ॥ ५ ॥

२—ज्ञानाज्ञानाधिकारः ।

- (१) ज्ञानं हि विद्या तदहः प्रकाशोऽज्ञानं त्वविद्यास्ति तमश्च रात्रिः ॥
यज्ज्ञायते विश्वमिदं द्वि-कार्यं निसर्गतोऽज्ञानमिदं नु मिद्मम् ॥ १ ॥
- (२) ज्ञानं त्रिधास्ति क्षरमक्षरं परं तेषां परं निर्विषयं सदैकघत् ॥
तमोऽखिलं तत्र हितं तथापि तद्वन्धो यतो नास्ति ततो न सृष्टयः ॥ २ ॥
- (३) ज्ञानं तमो बन्धकृतैकरूपं मनस्त्वमायाति समस्तकामम् ॥
कामेषु भेदास्तमसः स्वरूपं भिद्येणु कामावगमोऽस्त्यभिद्यः ॥ ३ ॥
सर्वाप्तकामोऽखिलधर्मसंधोपपन्न आत्माऽक्षर ईश्वरः सः ॥
तदक्षरात् सर्वमिदं प्रजज्ञे सर्वज्ञसर्वात्मकसर्वशक्तेः ॥ ४ ॥

१ अहः = ज्योतिः ॥ ज्ञानम् । शुक्रवर्णः । प्रकाशः । भावः । उदयः । घौः । सत्यम् ।

२ रात्रिः = तमः ॥ अज्ञानम् । कृष्णवर्णः । बन्धकारः । अभावः । प्रलयः । पृथ्वी । अत्यम् ।

- तदिन्द्रियं न प्रमिताद्यथोधकं सर्वेन्द्रियः सोऽस्ति निरिन्द्रियोपि सन् ॥
 स सर्वदा सर्वविदस्ति निर्गमः स्वप्राद्यथस्थाश्च न सन्ति तत्र हि ॥ ५ ॥
- (४) सूर्यस्य तोयप्रतिबिम्बयत्कचित् तदीश्वरस्य प्रतिबिम्बयसृष्टयः ॥
 जीवाहितेऽथलपधियस्तमोऽधिकायदज्ञसंशं तु जगत् क्षरे इमे ॥ ६ ॥
- (५) पर्यविधा ज्योतिषड्भूयन्त्यमो भेदा यतस्तत्र तमस्त्रिधाभवत् ॥
 तमो रजः सत्त्वमिति प्रभेदतो न्यूनाधिरत्त्रादुभयोरिमा विधाः ॥ ७ ॥
 तमो यदि ज्योतिषि संहितं तदा सरयं मतं तद्विषयि प्रहीतु च ॥
 असंहितं ज्योतिषि तत्स्वरूपतस्तमस्ततः स्युर्विषया धिया घृतः ॥ ८ ॥
 रूपं तु सांध्यं प्रतिभाति यत्तयोरजस्तदुक्तं निचिलाः विद्यास्ततः ॥
 ज्ञाने प्रविष्टा विषयाः पुनस्ततो निर्यान्ति सा तत्र रजोमयी क्रिया ॥ ९ ॥
 ज्ञानं समर्थोदमिदं मितं मे ज्ञाने स्थितं ज्ञेयकुलं ममास्ति ॥
 ज्ञेयस्थितं ज्ञानमिदं तथा मे नान्यत् तद्वन्द्येन विना कृतं स्यात् ॥ १० ॥
 न ज्ञाततोऽन्यत् किमपीदमस्ति ज्ञानानि पञ्चैव तु सृष्टिरूपम् ॥
 स्पर्शश्च शब्दो रसरूपगन्धा ज्ञेया न च ज्ञान मितोऽस्ति मित्रम् ॥ ११ ॥
- (६) ज्ञाने तदित्यं विषयाः प्रविष्टा यथा तथाऽस्मिन् विषयेऽपि नूनम् ॥
 ज्ञानं प्रविष्टं भवतीति कृत्वा क्षरेऽक्षरोऽस्मिन् पर इत्यपेयात् ॥ १२ ॥
 क्षरे शरीरे निहित क्षरात्मा जीवस्तदन्तर्भुरक्षरोऽस्ति ॥
 तदन्तरे चास्ति परस्तदित्यं तमोचृतं ज्योतिरदं तथाप्ये ॥ १३ ॥
- (७) ज्योतिस्तमश्चेत्युभयं परस्परं युक्तं वियुक्तं भवति स्वभावत ॥
 तत्तारतम्यादिदमीदृशं जगत् स्वरूपसंस्थानविचित्रमीक्ष्यते ॥ १४ ॥

३—शुक्लकृष्णाधिकारः ।

- (१) शुक्लं च कृष्णं द्वयमेव रूपं तत्रान्यरूपाणि समर्पितानि ॥
 शुक्लं त्वहोरात्रिरिदं तु कृष्णं सन्ध्येव रूपाण्यपराणि यानि ॥ १ ॥
 १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
- (२) शोणो हिरण्यमभ पप पीतो हरिश्च नीलोऽपि च कालधूम्रौ ॥
 इमानि सान्धानि विशिष्यरूपाण्येषां विकारा अपरे तु वर्णाः ॥ २ ॥
 कालो धूम्र शोणो हैमः पीतो हरिश्च नीलश्च ॥
 एतावद्द्वौ रात्रस्पाग्नीपोमीयमुच्यते रूपम् ॥ ३ ॥
 हारोऽद् कालो धूम्रः प्रस्ताव उद्गीथः ॥
 हैमो हरित उपद्रव पर्व नीलोऽस्य निघने स्यात् ॥ ४ ॥
 धूम्र प्रात संध्या हैमो मध्याह्न ओजसा पूर्णः ॥
 नीलः सायं सन्ध्या कालस्येकौऽत्र पृथपररात्री ॥ ५ ॥
 धूम्रं दृष्टस्याग्नेरुद्गामेणैव हेमवर्णोऽभूत् ॥
 निजामकमतः पुनरस्तापोपत्रमेत हरितेग्निः ॥ ६ ॥
 नीलं प्राप्य तु सोऽग्निः शयितुमुपक्रम्य शान्तिमायाति ॥
 भवति सुषुप्त काले तत इह सूर्याशयो विलीयन्ते ॥ ७ ॥

धूम्रादस्योद्ग्राभः पीताग्निग्राभ इत्यतोऽस्याग्ने ॥
 पट्टपर्वा महिमाऽस्ति हि तावद्द्वर्वर्त्तते विना कालात् ॥ ८ ॥
 धूम्रादपि नौलान्ते कालः सहजोऽनुवर्तते किन्तु ॥
 त्रिषु निगृह्यतः शुक्लात् त्रिषु शुक्लं स च निगृह्णाति ॥ ९ ॥
 नास्ति हि काले शुक्लो ह्येमे पीते तु वर्तते कालः ॥
 कालो रात्रिस्तस्माद्वाऽप्या अह्न भ्रुता सृष्टिः ॥ १० ॥

- (३) इत्थं भुवते कोषित् पर आहुः काल एव रात्रितमः ॥
 ज्योतिरहः पुनरस्मिन् संभजते तत्प्रतिस्पर्द्धि ॥ ११ ॥
 ऐन्द्रं ज्योतिरहस्रत् तमसाढ्या वाहणी रात्रिः ॥
 शोणान्ते हरिदन्ते ज्योतिषि संधीयते कालः ॥ १२ ॥
 इन्द्रवरुणरुतरूपेऽहोरात्रे पुनरहोरात्रः ॥
 अन्यः प्रविशति सोऽग्नीषोमीयस्तत्कृतः सर्गः ॥ १३ ॥
 हैमः प्रातः सवनं शोषो माध्यन्दिनं सवनम् ॥
 धूम्रः सायं सवनं ज्योतिष्येकदिशि तद्दहराग्नेयम् ॥ १४ ॥
 नौलः प्रथमो यामो मध्यमयामो हरिदरात्रेः ॥
 पीतस्तृतीययामः सौम्या रात्रिस्त्रियामेत्यम् ॥ १५ ॥
- (४) पीताङ्गमान्तो वा सोमरसे भवति सप्तऋतः ॥
 अग्निः सप्तविधोऽस्मिन् भवति च कालादिकालान्तः ॥ १६ ॥
 हिरण्यपीतान्तरचर्षं एराग्निरूपमस्योभयतः प्रसारः ॥
 कालस्य नाभौ तु निवर्ततेऽग्निः स एव चाग्ने प्रभवो गतिश्च ॥ १७ ॥
 कालस्य नाभिः किल सोमरूपं तस्यापि तत्रोभयत प्रसारः ॥
 हिरण्यपीतान्तरिदं निवृत्तं स्तत्रोदशखौ तौ च विपर्ययेण ॥ १८ ॥
- (५) सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रसुप्ता एकत्र लीनाः स्युरयं स कृष्णः ॥
 सर्वेऽपि वर्णा यदि चेत् प्रजुद्धा एकत्र दृष्टाः स्युरयं स शुक्लः ॥ १९ ॥
 द्वाविध त्विद वर्णा ज्ञेयौ कृष्णश्च शुक्लश्च ॥
 कृष्णादन्ये सर्वे वर्णा इह शुक्लसंभवा ज्ञेयाः ॥ २० ॥
 "शुक्लं ते अन्यद् यजतं ते अन्यद् विपुरुषे अहर्ना दौरिघासि ॥
 विश्वाहि माया अवासि स्वधावन् भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु"

(ऋ. सं. मं. ६। सू. ५८। ऋ. १) ॥ २१ ॥

सिद्धान्तयत्प्रेषमयं महर्षिः सर्वेऽपि वर्णा इह सन्ति माषाः ।
 द्वाविध वर्णावदनी तु मुखयौ शुक्लश्च कृष्णस्तद्वदश्च रात्रिः ॥ २२ ॥

- (६) सर्गः स पदामयमुच्यतेऽहोरात्रिस्तथेषां प्रवयस्य कालः ॥
 निःशेषरूपप्रतर्ति यदन्ति ज्योतिस्नमश्चातिलरूपनाशः ॥ २३ ॥
- (७) स्पर्शोऽप्यनेशद्विविधोऽस्ति शब्दः स्पर्शोऽपि शीतोष्णभिरा द्विधास्ति ॥
 स्पर्शश्च शीतश्च स रात्रिधर्मोऽहर्धर्म उष्मा च तपोऽशुता च ॥ २४ ॥

४—प्रकाशान्धकाराधिकारः ।

प्रकाशमेवाहुरिति प्रतीमस्तमस्तु रात्रिं न ततोऽस्ति रिक्तम् ॥
 तमस्तु कृष्णाः पृथिवीमयूषाः शुक्ला मयूषा घुमणैः प्रकाशः ॥ १ ॥
 न हि श्रान्तमोहम् न यत्र प्रकाशः प्रकाशो न तादृग् न यत्रान्धकारः ॥
 तमो वा प्रकाशोपि वा यत्र तत्र प्रतीमस्ततोऽपि प्रकरोत् प्रकरोम् ॥ २ ॥
 जन्यः प्रकाशोऽस्ति यदा प्रकाशो निरुच्यते तर्हि नियम्य तत्र ॥
 नित्यस्थितं भाति तमः स्वतोऽय प्रकाशतश्चामियते तमोऽपि ॥ ३ ॥
 यस्तेजसोऽमाद्य इदं तमः स्यात् भावः स नेत्याहुः क्लृप्तमुष्याः ॥
 तमोपि भावस्तमसो हि शाकायन्यादयः सृष्टिमिमां वदन्ति ॥ ४ ॥
 स्याज्ज्योतिषः संभ्रतस्तु पूर्वं रूपं तमस्तस्य तमः प्रतिष्ठा ॥
 यज्ज्योतिषोऽन्ते तम एव रूपं परायणं तेन तमोऽस्य मध्ये ॥ ५ ॥
 सूर्ये प्रक्षीनेऽस्तमितेऽप्यारितेऽरुस्मात् तमो यद् विभक्तप्रदृश्यते ॥
 नापूर्वमायाति तदस्ति तत्र हि ध्रुवं प्रशान्तं विभुनित्यप्रक्रियम् ॥ ६ ॥
 प्रकाशयोगात् तिर्योभवत्यदो नैकान्ततो नश्यति तत्र नास्ति वा ॥
 मन्त्रप्रभाति प्रमयोर्विशेषवद् भानात् प्रकाशेऽपि तमःस्थितिं विदुः ॥ ७ ॥
 वर्ये प्रत्यकृतमसि च वर्ये घनत्वेच तुल्यता दृष्टा ॥
 श्रन्तरतमं तमस्तद् विभु सर्वत्र प्रतीयते नित्यम् ॥ ८ ॥

५—भावाभावाधिकारः ।

अभाव इत्युच्यत एव भाववत् प्रतीयमानस्तदस्तत् सदेव वा ॥
 न नास्ति तस्मात् सद्भासदेव तद् दिदेशकालोद्भवस्थानन्वयात् ॥ १ ॥
 अथ क्रियावत् सदिह प्रदृश्यते विश्वात्मना यत् परिवर्तते मुहुः ॥
 कृष्णं तदन्वस्ति पुरा तु सृष्टितः सर्वाणि रूपाणि च रूपमस्य हि ॥ २ ॥
 • यद्गुरुमाधुर्येणसंहितायां त्रयोदशे रोहितरोहिण्ये ॥
 राज्या अहर्जन्म तद्व्यमुष्या राज्या निसर्गस्थितिमाह नित्याम् ॥ ३ ॥
 † यावज्जगत् तत् सद्द्विर्बिन्दुस्तत् तमस्तु रात्रिर्बिन्दुस्तत्पुरोक्तम् ॥
 नाभ्यां पृथक् किञ्चिदिहास्ति तस्माद् वदाम्यदो रात्रमिदं समस्तम् ॥४॥
 या रात्रिरेषा तम एव तस्या रूपं न तस्मान्यदिहास्ति नाम ॥
 क्रियाद्यभावात् तदुभयैव रात्रीमप्रेऽहरेवात्र निरूपयामः ॥ ५ ॥

६—सर्गमलयकल्पपाधिकारः ।

(१) अनाद्यनन्ते भ्रुमप्रतन्त्रे परायणं यज्जगतोऽस्य बीजम् ॥
 अजे पुराणैरजरं यदाहुस्तद्ब्रह्म तं कालमहं वदामि ॥ १ ॥

• कृष्णायाः पुरो अर्चुनो राग्यावन्तोऽजायत । सह धामपिरोहति रशो रूरोह रोहितः

[अथ. १३३]

† ज्योतिर्वै भावयो । तमः पाप्मा रात्रिः । [औ. भा. १०१६]

कालोऽयमर्थो जगतोऽस्य हेतुर्हे शुक्लरूपे भवतोऽस्य रूपे ॥
 प्रत्यर्थमन्यान्प ऋतुएव कालः स्वे स्वे हि काले प्रभवन्ति सर्वे ॥ २ ॥
 भूतानि कालः पचतीह कालः प्रजा इमाः संहरते स कालः ॥
 सुप्तेषु जागर्ति स एव फार्थ्य स कारणं ये दुरतिक्रमोऽयम् ॥ ३ ॥
 अंतः स आदिर्जगतः प्रतिष्ठा नान्तोऽस्य नादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥
 स एव कालस्तत्र एव सर्वं प्रजायते तत्र लयं प्रयाति ॥ ४ ॥
 कालं तमेवं भगवानथर्वाङ्गिराः पुराऽथर्वणसंहितायाम् ॥
 एकोनविंशे निजगाद् काण्डे सुक्ते त्रिपञ्चाशमनुत्तरं च ॥ ५ ॥

[अथर्व सं. १६।५३-५४]

- (२) स एव कालो द्विविधोऽस्त्यमूर्तो मूर्तश्च मुत्पस्तु तयोरमूर्तः ॥
 अमूर्तकालकमतस्त्रनन्तब्रह्माण्डरूपप्रलयोदयाः स्युः ॥ ६ ॥
 संभूय संभूय विनाशमेवं कालेन सूर्या अपि यन्त्यनन्ताः ॥
 सूर्यस्थितिस्तत्र च शुक्लकालः सूर्यस्य नाशेन स एव कृष्णः ॥ ७ ॥
- (३) यस्त्वेव मूर्तः प्रथितः स सूर्यः सूर्यादिकालावयवाः प्रथन्ते ॥
 सूर्यो विभज्यैतद्दहश्च रात्रिं सृष्ट्वा मुहुः संहरतीह विश्वम् ॥ ८ ॥
 शुक्लस्तु कालः प्रतिपद्यतेऽहः कृष्णोऽपरः काल इहास्ति रात्रिः ॥
 अहर्भवेत्कर्म विचेष्टनायै निःशेषभूतस्वपनाय रात्रिः ॥ ९ ॥
 अहस्तु सृष्टिः प्रलयस्तु रात्र्या अहः पुनः स्यात्पुनरेव रात्रिः ॥
 इत्थं नु सृष्टिप्रलयावनन्तो स्यातामहोरात्रविपर्ययेण ॥ १० ॥
 भवत्यहोरात्रमनन्तभेदं प्रवच्छि तेषां चतुरः प्रभेदान् ॥
 प्रधानतो मानुषपिड्यदैवब्राह्मणि यान्यर्कवशाद्भवन्ति ॥ ११ ॥
- (४) काष्ठा मताऽष्टादशभिर्निमेषैस्त्रिंशत्सु काष्ठा यदि सा कलैका ॥
 त्रिंशत्कलाभिः क्षण एक एते चेद् द्वादशैकः स मतो मुहूर्तः ॥ १२ ॥
 यद्वा निमेषैर्दशभिश्च पञ्चभिः काष्ठा भवेत् त्रिंशदिमाः कला भवेत् ॥
 त्रिंशत्कलाभिस्तु मुहूर्त इत्यहोरात्रं भवेत् त्रिंशदिमे मुहूर्तकाः ॥ १३ ॥
२. इत्थं मुहूर्तं व्यभजन्तकेचिरेकेचित्पुनः प्राहुरितोऽपि सुहमम् ॥
 तथाहि कालावयवानवोचत् स चार्कलिः पूर्वयुगे महर्षिः ॥ १४ ॥
- स्पेदायनैः पञ्चदशप्रमाणैः स्याल्लोमगतोऽप्यथ तैर्निमेषः ॥
 तैरप्यनस्तैरपि तत्रप्रमाणैः प्राणोऽथ तैस्तत्रप्रमितैरिदानी ॥ १५ ॥

• दश च वै सहस्रावपरी च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । [१०८००] यावन्तो मुहूर्ताः—
 तावन्ति पञ्चदशकृत्यः क्षिप्राणि [१६२०००] यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्या एतर्हीणि
 [२४३००००] यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्य इदानीनि [३६४२००००] यावन्ती-
 दानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्यः प्राणाः [२४६०२००००] यावन्तः प्राणास्तान्तोऽनाः,
 यावन्तोऽनारनावन्तो निमेषाः, यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगताः, यावन्तो लोमगतोस्तावन्ति
 श्चेदायनानि । यावन्ति श्चेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति । “एतदस्य वै तदिदानीह
 पांडलि”-सांभोर्मां मेघ वर्षन्तं येदाहमस्य वर्षस्य स्तोकाविति ॥ [इति शतपथे १२ कां.
 १ प्र. १० प्रा.] ॥

पतद्विंशैः क्षिप्रममीभिरेतरेको मुहूर्तोऽपि च तत्प्रमाणैः ॥

१. भवन्त्यहोरात्रगता मुहूर्तात्रिंशत् ततोऽन्ये परिचिन्तनीयाः ॥ १६ ॥

३. संवत्सरे स्युर्दश वै सहस्राण्यष्टौ शतान्यप्यखिला मुहूर्ताः ॥ [१०८००]

राखात्रशब्देषु मर्दाभृदङ्गवेदेषुमित्या प्रमयन्ति प्राणाः ॥ १७ ॥

[५४,६७,५०,०००]

त्रिंशत्प्रमाणैस्तु यथा मुहूर्तैर्भवेद्दहोरात्रमिद्वैकमेवम् ॥

तत्रिंशता मास उदेति मासैः संवत्सरो द्वादशभिर्निष्कृतः ॥ १८ ॥

संवत्सरे द्वे अयने भवेतां विचर्यतां दक्षिणमुत्तरं च ॥

यथात्वहोरात्रमिदं द्विभागं संपद्यतेऽह्ना परया च रात्र्या ॥ १९ ॥

तथैव मासोऽपि भवेद् द्विभागो चर्द्धिष्णुपक्षापरपक्षरूपः ॥

संवत्सरोऽप्येवमयं द्विभागस्तौ तेषु भागावपि शुद्धरूपौ ॥ २० ॥

इदं त्वहोरात्रमिद्वैस्ति मानुषं संवत्सरोऽप्यास्ति समानुपस्तथा ॥

एतत्प्रधानं प्रथमं निदर्शनं तस्यानुकृत्यैव पराणि भावयेत् ॥ २१ ॥

४. दिव्यं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषान्मासाद्मामध्यदिनं निरूप्यते ॥

या पौर्णमासी किल मानुषे जने स स्याद्विशिष्टाः पितृलोकवासिनाम् ॥ २२ ॥

दिवं त्वहोरात्रमुशन्ति मानुषाद्वर्षाद्विशिष्टाः किल दक्षिणायने ॥

अन्यं दिनं मध्यदिनं भवेद्विहोत्तरायणोऽन्यं दिनमित्यसूहाताम् ॥ २३ ॥

संवत्सराणामिद्वै मानुषाणां पञ्च्यत्तरा या त्रिंशती ततः स्यात् ॥

संवत्सरो दैवत एक इत्थं ब्राह्मं त्वहो यत्पृथक् दैववर्षात् ॥ २४ ॥

(५) दिव्यं कलिर्षपसहस्रमेकं द्वे द्वापरखीणि तु तानि तत्र ॥

त्रेताथ सत्वारि कृतं शतानि तावन्ति पूर्वत्र परत्र सन्धिः ॥ २५ ॥

शतानि तु द्वादशवत्सराणां कलिस्ततो द्वापर एव चेद्द्वि ॥

त्रेता यद्विभिर्हि चतुः कृतं स्यात् पूर्वं कृतं स्यात्कनिरन्ततः स्यात् ॥ २६ ॥

इत्थं चतुर्भिस्तु युगेरिद्वैकं दिव्यं युगं द्वादशभिः सहस्रैः ॥

संवत्सरैः संमितमस्ति तावत्कालेन सूर्य्येककरो निरेति ॥ २७ ॥

(६) दिव्यैर्युगैस्तेन सहस्रसंख्यैः कल्पो भवेद्ब्राह्ममहस्तादिष्टम् ॥

कालेन तेनैव सहस्रशमिर्यात्यस्तमित्यस्ति द्वि भूतरात्रिः ॥ २८ ॥

कौटिलिस्तदा दैवतवत्सराणामेका भवेद्विंशतिलक्षयुक्ता ॥

[१२०००००० देववर्षः कल्पः]

एतावता ब्रह्मदिनात्कल्पः स्यात् तावतैवास्य निशाख्यकल्पः ॥ २९ ॥

मर्त्यक्रमेणस्य विभागमित्यं सूर्याचतुष्कं च त्रिकं द्विकं च ॥

* विन्दुप्रयं चेति कलेः प्रमाणं द्विस्त्रिंशत्तुश्चेति युगान्तराणि ॥ ३० ॥

अथो चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च सत्वार एषोत्तरविन्द्वथ ॥

तत्संमितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते दिव्ययुगस्य कालः ॥ ३१ ॥

[४३२०००० दिव्ययुगम्]

* [४३२०० कलि ८६४००० द्वापरः ३२६९००० त्रेता १०२६००० कृतम्]

अथो चतुष्कं च त्रिकं द्विकं च सप्तस्युरत्रोत्तरदिन्बंधश्च ॥
तत्सम्मितैरत्र मनुष्यवर्षैः प्रपद्यते ब्रह्मदिनप्रमाणम् ॥ ३२ ॥

[४३२००००००० कल्पः]

ब्राह्मं त्वहः स्याद्विह यत्प्रमाणं तावत्प्रमाणैव च ब्रह्मरात्रिः ॥

अहश्च कल्पोऽथ त्रिंशत् च कल्पस्ताभ्यामहोरात्रविधिर्विधेः स्यात् ॥ ३३ ॥

विश्वस्य यद्ब्रह्मदिने प्रवृत्तिर्निवृत्तिरस्याथ दिनात्यये यत् ॥

ब्राह्मं त्वहस्ते न हि सृष्टिकालो ब्राह्मी तु रात्रिः प्रलयस्य वेला ॥ ३४ ॥

कल्पादिकाले ह्यहोरात्रेऽस्मिन्नव्यक्तो व्यक्त्य उद्भवन्ति ॥

रात्र्यागमे घापरकल्पकालेऽव्यक्ते हि तत्रैव लयं प्रयान्ति ॥ ३५ ॥

अनन्त पय क्रमते स भूतग्रामस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहः ॥

विलीय रात्र्यागमने पुनः सोऽहोरात्रेऽग्रेऽप्युदेति भूयः ॥ ३६ ॥

कालस्य चाव्यक्तदशैव रात्रिर्व्यक्तं तु रूपं ह्यहोरेव तस्य ॥

(७) * अहः प्रतिष्ठा त्वहरेव सृष्टिः सृष्टेश्च रात्र्येव परायणं स्यात् ॥ ३७ ॥

तमस्तु रात्रिस्तमसोऽपनोदं वैश्वानरोऽग्निर्व्यदधात् रवयम्भूः ॥

अहस्तदासीद्द्विविधं च शुक्रं कृष्णं भरद्वाज इति प्रवाक् ॥ ३८ ॥

+ (८) "अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ॥

वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्योतिषाऽग्निस्तमांसि ॥ ३९ ॥

[मं. ६। सू. ६। ऋ. १]

(९) अहो विभागे कलिता मुहूर्ता भवन्ति यत्पञ्चदशैव तस्मात् ॥

ब्राह्मेऽहनीहाप्युचितामुहूर्तास्तथैव ते पञ्चदशैव किन्तु ॥ ४० ॥

* " रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते । ब्रह्मा प्रतितिष्ठन्ति । (तै. ब्रा. २।१।२) ॥ इति श्रुतौ
रान्याः सृष्टिहेतुत्वमर्वाचीनाहोरात्रपरम् । "आग्नेयी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः" इति तत्रैवोक्तेः ।
कल्पाहोरात्रपक्षे तु अहरेव प्रतिष्ठा च सृष्टिश्च । "ब्राह्मं पुण्यमहर्ष्यं च सृष्ट्युत्पादनकारकम् । वेद-
वृक्षोद्भवं नित्यं तत्पुण्याहं भुवन्तु नः"—इति पुण्याहवाचनरमृतेः ॥

† अहश्च कृष्णमिति सामानाधिकारण्यादह.शब्दो रात्रिवचनः । तमसः हिरात्रिः कृष्णवर्णा,
अर्जुनं शुक्रं सौरं तेजसा । वेद्याभिरनुभूतया ज्ञातव्याभिः स्वप्रवृत्तिभिः ह्ये रजसो जगद्भयती
अहनी घावापृथिव्या वा विविधं पट्यावर्तेते । एतच्च प्रत्यावर्तनं वैश्वानरकर्मणा वेदितव्यम् । स हि
वैश्वानरोऽग्निः प्रवर्द्धमानो राज्ञे ज्योतिषा तेजसा तमांसि अवातिरद् ध्यनाशयत्—इति सायण-
भाष्यम् ॥ [८।१।११] * ॥ अथवा अहरित्वंशवचनः । सूर्यो हि प्रायहमुदयद्वयावच्छिन्न-
कालेन यावदाकाशमतिक्रामन् दृश्यते स एकैःशः । तेषामंशानां पञ्चोत्तरत्रिंशत्येवमाकाशमण्डलं
पर्व्याप्नोति । तद्गोमकालः संवत्सरः । तत्र चाह्नां पञ्चोत्तरत्रिंशती संपद्यते । तस्माद्दशोऽयमहः
शब्दः सिद्धः । एकैकस्य च तस्यांशस्य द्वौ भागौ भवतः । एकस्त्वमोमयः कृष्णः । परः प्रकाशस्यः
शुभ्रः तेनैकमहरेव कृष्णं शुक्रं चेति व्यपदिश्यते । शुभ्रकृष्णयोरद्वयादहर्भागयोरङ्गनद्रव्यत्वव्यप-
देशः घावापृथिव्योर्वा रजः शब्दो वेद्रे प्रसिद्धः । दिवः सूर्यस्य सांमुष्याच्छुभ्रं पृथिव्याध्यवच्छे-
दात्कृष्णमिति घावापृथिवीमूलक वादहर्भागयोरजः शब्दः । वेद्याभिः वेदमियाभिः यज्ञो हि
वेदक्रियाः । ततो हि पृथ्वीपरिवर्तनं भूयते—यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तेयदिति मन्त्रवर्णात् ॥

अस्मिन् सद्भ्रमे विभवन्ति नैते प्यूहा यतः पञ्चदशेति द्वेताः ॥
 चतुर्दशप्यूहविधानमिष्टं यः शिष्यते पञ्चदशः स भागः ॥ ४१ ॥
 ब्राह्महनीमांस्तु मुहूर्तभागान् मन्वन्तराणीति वदन्ति नाम्ना ॥
 मन्वन्तराणीह चतुर्दश स्युर्वाहोऽहनीमे हि मुहूर्तकषाः ॥ ४२ ॥
 एकैकमन्वन्तरगानि विद्यात् तत्रैकसतरयमिष्टमितानि ॥
 युगानि दिव्यानि ततो विभागो विज्ञायते ब्राह्मदिनस्य सम्यक् ॥ ४३ ॥
 स्वायंभुवं स्यात्प्रथमं ततोऽप्यत् स्वारोचिषं चोत्तमतामसे च ॥
 स्याद्रैवतं चाशुभमन्यदस्माद्वैवस्वतं सप्तममामनन्ति ॥ ४४ ॥
 अन्ये तु सावर्ण्य एव सप्त स्युर्दशराजोऽहनि चान्तरेयाः ॥
 ते चार्कदक्षाभिधवल्लभमंरुद्राख्यदेवेन्द्रपदैः प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥
 य उत्तमः स क च रौच्य उरुः स भौत्य उरुः क च तामसो यः ॥
 मन्वन्तराणां च तदित्यमुक्त्वात्येतानि नामानि चतुर्दशानाम् ॥ ४६ ॥
 ब्राह्मं त्यहोरात्रमिह द्विकल्पं तत्रिशता ब्राह्म उदेति मासः ॥
 तत्कल्पनामानि वदन्ति केचित्पौराणिकास्तानि विनिर्दिशामि ॥ ४७ ॥
 तौ श्वेतवाराहकनीललोहितौ स वामदेवोऽथ रथन्तरोऽपि च ॥
 स रौरवः प्राण उतो बृहत्तया कंदर्पसत्या वयमीशनोऽपि च ॥ ४८ ॥
 ध्यानश्च सारस्वत इत्युदानः स गारुडः कौर्म इहादिपक्षे ॥
 स नारसिंहोऽथ समानकल्पोऽप्यग्नेयसोमावय मानवश्च ॥ ४९ ॥
 तत्पुरुषश्चाथ विकुण्डलक्ष्मी सावित्रिका घोरवराहसंज्ञाः ॥
 धराजगैर्वीं च महेश्वरश्च स्यात्पैथ्यकल्पोपि च कृष्णपक्षे ॥ ५० ॥
 कृष्णे तु सोमप्रमुखाएककल्पस्थानेस्ति संज्ञासु विपर्ययः क्वचित् ॥
 वाराहघोरावय सोममानवो सुतो विकुंठार्चिपलक्ष्म्य इत्यपि ॥ ५१ ॥
 यः कूर्मकल्पः स हि पौर्णमासी यः पिथ्यकल्पः स भवेद्मा च ॥
 मिश्रचतु कल्पे यदि मास एकस्ते द्वादश ब्रह्मण एकवर्षम् ॥ ५२ ॥
 शतं तु वर्षाणि जगत्प्रसृष्टेः स्वारायुरूर्षे महती विनष्टिः ॥
 इत्याहुरेके न तथातुमभ्ये सांऽनाद्यनन्तो हि जगत्प्रवाहः ॥ ५३ ॥

- (१०) ब्राह्मे विदुर्वर्षशते प्रवृत्ते पञ्चाशद्वदन्यतिवाहितानि ॥
 अर्घ्यरूपञ्चाशमिदं तु वर्षं तत्रापि मास प्रथमोऽयमस्ति ॥ ५४ ॥
 शुक्ले तु पक्षे प्रथमं दिनं यत् स श्वेतवाराह इहाद्यकल्पः ॥
 तत्रापि मन्वन्तरपट्टकमार्चं गतं पुनः सप्तममेतदास्ति ॥ ५५ ॥
 अत्रापि दिव्यानि युगानि भुक्त्वा न्याचक्षते सप्त च विशतिं च ॥
 प्रवर्तमाने तु चतुर्युगोष्ठाविंशे कालिः संपति वर्ततेऽयम् ॥ ५६ ॥
 अथात ऊर्ध्वं तु यदा प्रयोदश त्रिंशच्च भौदन्ति चतुर्युगान्यपि ॥
 तदा भवेन्मन्वदिनं ततः परं सावर्णिमन्वन्तरमुत्पत्स्यति ॥ ५७ ॥
- (११) तत्रास्य हि ब्रह्मदिनस्य कालः क्रियान्ततोऽमवदद्य यावत् ॥
 इत्यर्धमुत्प्रेक्षयितुं प्रमाणं मनुष्यवर्षं कल्पयामि ॥ ५८ ॥

- त्रिंशत् कोट्यः सह सप्तपष्टिलक्षैस्तथैव द्वययुतेरुपेता ॥
मन्वन्तरे मानुषहायनानां भवन्ति ताः पद्गुणिता अतीताः ॥ ५६ ॥
- खलाभ्रखद्वित्रिखवेदद्वस्तीन्दुसंमितैर्मानुषवर्षजातेः ॥
मन्वन्तराणां भवतीह पक्षां प्रमाणमेतावदिह व्यतीतम् ॥ ६० ॥
कोट्यः सहैकादशवत्सराणां पद्पष्टिलक्षैरयुतैश्चतुर्भिः ॥
(११६६४००००)
- चतुर्युगानां गिरिदुर्गं मितानां संपद्यते मानमिदं च भुक्तम् ॥ ६१ ॥
अथो सहस्राण्ययुते पुनर्द्वे लक्षाण्यथो सप्तदशोति सत्यम् ॥
(१७२००००)
- स्यात् पद्सहस्रैश्च नवायुतैश्च त्रेता सह द्वादशलक्षवर्षैः ॥ ६२ ॥
(१२६६०००)
- स्याद् द्वापरोऽपि प्रमितोऽष्टलक्षैस्तथा चतुः पष्टिसहस्रवर्षैः ॥
(८६४०००)
- कलेः पुनः पञ्चसहस्रवर्षाण्यद्यातियातानि षडन्ति वृद्धाः ॥ ६३ ॥
(५०००)
- पपां पुनः संकलना कृता चेद्विज्ञायतेऽद्यावधिसृष्टिकालः ॥
खलाभ्रामेपुगजाभ्रपङ्कोचन्द्रोन्मितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६४ ॥
(१६६०८५३०००)
- शैलाद्रिगोचन्द्रमितास्तु षत्सरा अद्यात्यगुर्विक्रमराजकालतः ॥
द्विवेदनागैकमिताः शकाब्दका गोचन्द्रगोचन्द्रमितेश्वत्सराः ॥ ६५ ॥
यस्याष्टपञ्चाशदगुक्ष षत्सरा जातस्य यो मत्स्यमहीमहेश्वरः ॥
यस्यास्मि धर्माधिकृत स सांप्रतं विराजते माधवसिंहभूपति ॥ ६६ ॥
खलाभ्रसप्तद्वित्रिखनुर्मिताद्द्वैः शेषैः कलेः शेषचतुर्युगानाम् ॥ (४२७०००)
खलाभ्रखलाङ्गाद्रिशरेभचन्द्रैरब्दैर्भवेदर्द्धदिनस्य पूर्तिः ॥ ६७ ॥
(१८५७६००००)
- खलाभ्रखलाङ्ग्यभ्रनगाब्धिचन्द्रद्विसंमितैरूर्ध्वदिनार्द्धवर्षैः ॥
(२१४७०४००००)
- खलाभ्रखद्वयङ्कशरद्विमौतैर्वर्षैस्तु सान्ध्यैरिह कल्पपूर्तिः ॥ ६८ ॥
(२५६२००००)
- पपां पुनः संकलना कृता चेत् सिद्धोऽवशिष्टोत्तरसृष्टिकालः ॥
खलाभ्रसप्तान्धिकुगोशरत्रिद्विसंमितैर्मानुषवर्षजातैः ॥ ६९ ॥
(२३५६१४७०००)
- तदित्यमुक्ता यहुभिः पुराणैः सृष्टिण्यवस्था दिनरात्रिकल्पा ॥
तस्यां गतानागतकालयोर्थां दृष्टिः कृताप्येवदशैव सा स्यात् ॥ ७० ॥
खं खं खमभ्रं विषदन्नखद्वित्रिषेदमित्यं मितिरेककल्पे ॥ (४३२०००००००)
- संवत्सराणामिह मानुषाणामहश्च रात्रिश्च विधेस्तथा स्यात् ॥ ७१ ॥
अत्राहुरेके विषसैस्तु सप्तभिर्ग्रहाखिलं विश्वमिदं ससर्ज ह ॥
तान् सतकरपानपि चक्षते पृथक् पौराणिकाः किन्तु न वैदिका विदुः ॥ ७२ ॥

वार्कलिनाम्न ऋषेर्मते—

१५ स्वेदायनानि । ...	१ लोमगर्तः
१५ लोमगर्ताः ...	१ निमेषः
१५ निमेषाः ...	१ अन्नः
(१५ अन्नाः ...	१ प्राणः
१५ प्राणाः । ...	१ इदम्
१५ इदानि ...	१ पतर्हि
(१५ पतर्हीणि ...	१ क्षिप्रम्
१५ क्षिप्राणि ...	१ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ...	१ अहोरात्रम्

पुराणकारमते—

१५ निमेषाः ...	१ काष्ठा
३० काष्ठाः ...	१ कला
३० कला ...	१ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ...	१ अहोरात्रम्

अमरमते—

१८ निमेषाः ...	१ काष्ठा
३० काष्ठाः ...	१ कला
३० कला ...	१ क्षणः
१२ क्षणाः ...	१ मुहूर्तः
३० मुहूर्ताः ...	१ अहोरात्रम्
३० अहोरात्राः ...	१ मासः
१२ मासाः ...	१ संवत्सरः

साधारणमते

१५ कलाः ...	१ घटी
(२ घट्यौ ...	१ मुहूर्तः
१५ मुहूर्ताः ...	१ अहः
२ अहनी ...	१ अहोरात्रम्
१५ अहोरात्राः ...	१ पक्षः
२ पक्षौ ...	१ मासः
६ मासाः ...	१ अयनम्
२ अयने ...	१ संवत्सरः

कल्पे मन्वन्तराणि | मन्वन्तरे दिव्य-युगानि

१ स्वायम्भुवम् ...	७१	७१
२ स्वारोचिषम् ...	७१	१४२
३ उत्तमम् ...	७१	२१३
४ तामसम् ...	७१	२८४
५ रैवतम् ...	७१	३५५
६ चाक्षुषम् ...	७१	४२६
७ वैवस्वतम् ...	७१	४९७

८ सूर्यसावर्णिः ...	७१	५६८
९ दक्षसावर्णिः ...	७१	६३९
१० ब्रह्मसावर्णिः ...	७१	७१०
११ धर्मसावर्णिः ...	७१	७८१
१२ रुद्रसावर्णिः ...	७१	८५२
१३ देवसावर्णिः ...	७१	९२३
१४ इंद्रसावर्णिः ...	७१	९९४
१५ सन्ध्या ...	६	१०००

त्रिंशत्कल्पास्त्रिंशद्दिनान्येको ब्रह्ममासः

१ श्वेतवाराहः	१ नारसिंहः
२ नीललोहितः	२ समानः
३ वामदेवः	३ आग्नेयः
४ रथन्तरः	४ सौम्यः
५ रौरवः	५ मानवः
६ प्राणः	६ तत्पुरुषः
७ बृहत्	७ वैकुण्ठः
८ कन्दर्पः	८ लक्ष्मी
९ सत्यः	९ सावित्री
१० ईशानः	१० अघोरः
११ व्यानः	११ वराहः
१२ सारस्वतः	१२ वैराजः
१३ उदानः	१३ गौरी
१४ गाढः	१४ महेश्वरः
१५ कूर्मः	३० पितृकल्पः
शुक्रपक्षः	कृष्णपक्षः

युगानि	सन्धि- कालः	मध्य- कालः	संध्यां शाः	समष्टिः		
दैवतवर्षमानानि	सत्ययुगम्	४००	४०००	४००	४८००	एकस्मिन् मन्वन्तरे मानुषवर्षाणि ३०६७२००००
	त्रेतायुगम्	३००	३०००	३००	३६००	पद्भु मन्वन्तरेषु मानुषवर्षाणि ३८४०३२०००००
	द्वापरयुगम्	२००	२०००	२००	२४००	सप्तविंशतिर्दिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि ३१६६४०००००
	कलियुगम्	१००	१०००	१००	१२००	सत्ययुगे मानुषवर्षाणि १७२८०००
	चतुर्थयुगम्	१२०००	त्रेतायुगे मानुषवर्षाणि १२६६०००
	दिनकल्पः	१२०	०००००	द्वापरयुगे मानुषवर्षाणि ८६४०००
	रात्रिकल्पः	१२०	००००००	कलेर्भुक्तानि मानुषवर्षाणि ५०००
मानुषवर्षमानानि	सत्ययुगम्	१७२८०००		अद्यावधिचष्टेर्भुक्तकालः १६६०८२३०००
	त्रेतायुगम्	१२६६०००		कलेर्भोग्यानि मानुषवर्षाणि ४२७०००
	द्वापरयुगम्	८६४०००		त्रिचत्वारिंशदिव्ययुगानां मानुषवर्षाणि १८२७६००००
	कलियुगम्	४३२०००		उत्तरदिनादे सप्तमन्वन्तराणां वर्षाणि २१४७०४००००
	चतुर्थयुगम्	४३२००००		चतुर्दशमन्वन्तरागते सन्धिकालः २५६२००००
	दिनकल्पः	४३२२०००००००००		अद्यप्रभृतिचष्टेर्भोग्यकालः २२५६१७०००
	रात्रिकल्पः	४३३२००००००००		

पुराणमते निमेषाः	अमरमते निमेषाः	वार्कलिमते निमेषाः
काष्ठा ... १५	काष्ठा ... १८	अनः ... १३
कला ... ४५०	कला ... ५४०	प्राणः ... २२५
मुहूर्तः ... १३५००	क्षणः ... १६२००	इदम् ... ३३७५
	मुहूर्तः ... १६४४००	पतङ्गि ... ५०६२५
		क्षिप्रम् ... ७५६३७५
		मुहूर्तः ... ११३६०६२५

घावापृथिव्याधिकारः ।

१—जगन्ति नानाप्रलययोद्घाभ्यां भवन्त्यहोरात्रमिदं पृथग्वत् ॥
 घावापृथिव्यः प्रतिविश्वमन्तर्हिता अहोरात्रपदानि तानि ॥ १ ॥
 चिन्मण्डले धेयुतमण्डलात्परागापोमयं वारुणमण्डलं दितम् ॥
 तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलात्पराग्द्विरणमयं भास्करमण्डलं त्विदम् ॥
 तस्मिन् भृगोर्मण्डलतः परागिदं भूमण्डलं चाङ्गिरसा कृतोद्गरम् ॥
 तस्मिन् पुनः सौमिकमण्डलं दितं चन्द्राण्यमिदं जगदेकमिष्यते ॥ ३ ॥
 एषां द्वयोर्व्यापि महत्तु मण्डलं धीः स्यात् पृथिव्यान्तरमण्डलं सद्यु ॥
 द्विषस्तु योषत् पृथिवीमिदं कथद् घावापृथिव्यौ बहुधा तु ते मते ॥ ४ ॥
 चिद् धीः पृथिव्यस्ति हि यावत् पदं धीर्वाद्यं सूर्यपदं पृथिव्यपि ॥
 धीः सूर्यं यथा पृथिवी पृथिव्यतोऽभ्यत्रापि ते ह्य बहुधा विभावयेत् ॥ ५ ॥
 यद् विश्वमेतत्प्रतिभाति तस्मिन् घावापृथिव्यो बहुयो निविष्टाः ॥
 तासांमिमा भूमिमधुं च सूर्यं प्रस्तुत्य लोकत्रयमुल्लिखामि ॥ ६ ॥

२—घावापृथिव्याविद् रष्टिरूपे सा चौरहः सा पृथिवी तु रात्रि ॥
 चौरजुनीयं पृथिवी तु पृष्णा सन्ध्यान्तरिक्षं तडु लोहितं स्यात् ॥ ७ ॥
 शैलोभयमेतजगतोऽस्य योनिर्योन्ये सूर्यः पृथिवी तु भूमिः ॥
 तथोरहोरात्रपदे निरुद्धे योनी हि ते एव तयोर्भवेताम् ॥ ८ ॥
 सूर्यः सदा क्षीयति तेन स चौरहोति पृथ्वीमनु तेन चाह ॥
 भूमिः पृथुत्वं हि गताऽखिलेभ्यः पृथ्वी ततः सा प्रथते प्रतिष्ठा ॥ ९ ॥
 धीः प्राणितर्यं तत एव तस्याः प्राणाः पराञ्चो हि न ते लभेरन् ॥
 अन्नं यदीयं पृथिवी न रायादपानती तेन वदन्ति रात्रीम् ॥ १० ॥
 धां जिन्वतीत्यं तु रथन्तरेण धीर्जिन्वतीमां बृहता तु पृथ्वीम् ॥
 अमूमियं जिन्वति नौधसेन श्यैतेन चासावपि जिन्वतीमाम् * ॥ ११ ॥
 रथन्तरं यच्च विरूपपृष्ठं यच्छाकरं ते शधिवीरसाः स्युः ॥
 घाम् गौरथं घौरिति नामतस्ते पृथक् पृथिव्या दिव्यनाकमन्ते ॥ १२ ॥
 ज्योतिश्च गौरायुरिमे रसाः स्युः सूर्यस्य पृष्ठानि भवन्ति तेषाम् ॥
 बृहच्च वैराजकरैवते च प्राप्ता इमंशर्गागतयोऽत्र पृथ्व्याम् ॥ १३ ॥
 रथन्तरं यद् बहु घामदेव्यं यन्नौधसं ताः पृथिवीरसानाम् ॥
 लोकत्रयाच्छुन्दितमरुतः स्युर्धौनौधसेनास्ति रसेन पूर्णा ॥ १४ ॥
 बृहद्विधि प्रागथ घामदेव्यं श्यैतं ततोधस्त इमेव भागाः ॥
 दिवो रसानामत एव पृथ्वी श्यैतेन पूर्णास्ति दिवो रसेन ॥ १५ ॥
 यथा दिवा नौधसभक्तिरस्याः श्यैतं तु पृथ्व्या विहिता धुमक्तिः ॥
 श्यैतं दिवे भूरथ नौधसंघौर्दिवौ पृथिव्या इति ताण्ड्यश्चाह ॥ १६ ॥ (७।१०)

बृहत् परोक्षं जलु नोधसं यत् पृथ्वीरसैस्ते हि दिवो धिकाराः ॥
 श्यैतं परोक्षं तु रथ-तरं तत् शुक्लाः पशव्यास्त इहोपभागा ॥ १७ ॥
 धूमेन तु घामिह जिन्वतीय वृष्ट्या त्वसौ द्यौरपि जिन्वतीमाम् ॥
 अधात्तु दैवं यजनं दिवीयं पशूनधाद् द्यौरपि वा पृथिव्याम् ॥ १८ ॥
 अन्योन्यतोऽग्रं नियतं प्रहीड्यौ क्षीणे भवेता न कदाचिदेते ॥
 आभ्यामहोरात्रपदश्रुताभ्या भूत्वा तयोस्तिष्ठति विश्वमेतत् ॥ १९ ॥

• द्यो सूर्य्य वेन्द्रोऽस्ति स इन्द्र पवाग्नेयी तु पृथ्वी यमतोऽग्निरस्ति ॥
 आहुस्ततश्चैन्द्रमहस्तथैवाग्नेयीन्तु रात्रीमिह तैत्तिरीयाः ॥ २० ॥
 प्रजायते रात्रिमनु प्रजेयमहा पुन सा प्रतितिष्ठतीत्यम् ॥
 (यदाहुरग्नेरिह सास्ति सृष्टि सा च प्रतिष्ठेन्द्र इति प्रविद्यात् ॥ २१ ॥
 अहा विभक्तिर्भवतीह रात्री रात्र्या अभावेऽहरत्क्षणं स्यात् ॥
 नित्यं तदेकं त्वदरेव रात्रि प्रभक्तितोऽनेक विधत्वमेति ॥ २२ ॥
 एकेन चाहा बहुभिस्त्वहोभिः स्रष्टाऽसृजत्तं तमशेषमर्थम् ॥
 यथा त्वहोभिर्बहुभिः प्रसृष्टिस्तथोदितं यज्ञविधौ प्रविद्यात् ॥ २३ ॥
 ज्योतींषि देवा दिवि ते निविष्टा भूतानि वाचः पृथिवीस्थितानि ॥
 देवाश्च भूतानि च सृष्टयः स्युर्भूतेषु देवा समधिष्ठिताः स्युः ॥ २४ ॥
 अनेकरात्राभिरितो दिवं च प्रयान्त्यथा यान्ति दिग्धश्च पृथ्वीम् ॥
 पयोघृताया बहवो रसा यत् तद्रे भरद्वाजमहर्षिराह ॥ २५ ॥

• असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृत दुहाते सुकृते शुचिप्रते ॥
 राजन्ती अथ भुवनस्य रोदसी अस्मेरेत् सिद्धतं यन्मनुहितम् ॥ २६ ॥

(ऋ. सं. ६ मं. ७० सू २ ऋ)

“आग्नेयी वै रात्रि । ऐन्द्रमह” — (तै वा २।१।२) ॥ रात्रि वा अनुप्रजा प्रजायते,
 अहा प्रतितिष्ठति (तै वा २।१।२)
 लवणेषुसुरासर्पिर्दधिक्षीरजला-समा इत्युक्ते ।

) असश्चन्ती इति । असजयमाने बुदस्यन्त्यौ वा, बहुधारे उदकवर्त्या शुचिक्रिये षावा
 / शुधिन्यौ सुकर्मकारिणे यजमानाय घृत सस्यादिसमृद्धिहेतुदक दुहाते ॥ हे रोदसी
 अस्य भूतजातस्य राजन्ती ईशाने युवाम् अस्मासु रेत प्रजननसमर्थं वीर्यं
 सिञ्चतम् । यद् रेतो मनुष्येभ्यो हितं स्यात् ॥ इति यास्कसायणौ मृत ॥
) द्यौरिति । द्यौरादित्यो मे पालको जमदाता । अत्र दिवि नाभिभूतो भौमो रसोऽस्ति
 ततोऽन्नमन्नाद्रेतस्ततो मनुष्य इति परम्परया जनकत्वम् । बन्धिका धैर्यं पृथ्वी मान्
 स्थानीया । ऊर्ध्वतानयो सर्वभक्षकयोर्धावापृथिव्योर्मध्ये धोनिर्निर्माणश्रयमन्तरिक्ष
 मरित । अप्रान्तरिक्षे पिता सूर्य्य स्वररिमभिः दुहितुर्दूरेति हिताया पृथिव्या
 वृष्ट्युदकलक्षण गर्भमघादिति सायण । यस्तुतस्तु नाभिर्बन्धुरिति मातापित्रो
 साधारण शब्द । अत्र दिवि पृथिव्या वा मम ध-वुर्नाभिः । उभाभ्यामहं बद्धोऽस्मी
 त्यर्थ । धमृशब्दो गणवाची प्रकृते आदित्यानङ्गिरसश्चह । उत्तान ऊर्ध्वविसृत् ।
 ग्यान सुशारमा यान्तरिक्षस्थो योनि । चन्द्रो वाप योनि । अत्र सोमेऽन्तरिक्षे वा
 सूर्य्ये पृथिव्या गर्भं धत्ते ॥

४—स्त्रियामिदं लोहितमग्निरूपमादित्यरूपं पुरुषेऽस्ति रेतः ॥
 आत्मानमन्योन्यमभिप्रदाय संभूय चैर्ता सृजन्तोऽथ जन्तुम् ॥ २७ ॥
 पतन्मते धीस्तु पिताथ माता पृथ्वीमतोऽस्यामखिलस्य नाभिः ॥
 उत्तानचर्मघन्तरतोऽस्य योनिस्तथेक्षते दीर्घतमा महर्षिः ॥ २८ ॥
 "वीर्यं पिता जनिता नाभिरथ बन्धुर्भूमाता पृथिवी महोदरम् ॥
 उत्तानयोदधम्बोर्धोनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ २९ ॥

(ऋ. सं. १ मं. १६४ सू. ३३ ऋ.)

चौष्टा. पिता पृथिवी माता जरां सूर्यं दृश्युर्ता संविदाने ॥
 यथा जीवा अदितेरुपस्थे प्राणोपानान्यां गुपितः शतं हिमाः ॥ ३० ॥
 (अथ. २११२१४)
 धी. पितः पृथिविं मानरधुगने आतवंसवो मृदता नः ॥
 विरवेदेवा अदिते संगोषा अरमर्ष्य शर्मं बहुलं विपन्त ॥ ३१ ॥

स्थिरचरविमर्शः

१—सूर्यः स्थिरस्तिष्ठति विश्वमध्ये चन्द्रेण साकं भ्रमतीह पृथ्वी ॥
 इत्थं महर्षिर्जमदग्निरुचे स चामदेवश्च सवामदेव्यः ॥ ३२ ॥
 प्रजा ह तिस्रो श्रव्यायत्रीपुन्यन्या अरुमभितो विविश्रे ॥
 बृहद् तर्था भुवनेष्वन्तः प्रवमानो हरित आविवेश ॥ ३३ ॥

(ऋ. सं. १० मं. १०१ सू. १४ ऋ.)

अह परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् ॥
 अहं सूर्यमुभवतो इदानीं अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ३४ ॥
 यदेवेनमदपुर्वंज्ञियासो दिवि देवाः सूर्यमादिनेयम् ॥
 यदा चरिन्वु मिथुनावभूतामगदित् प्रापरयन् भुवनानि विश्वा ॥ ३५ ॥

(ऋ. सं. १० मं. ८८ सू. ११ ऋ.)

सोमः पूषा च घेतनुर्विश्वासां सुशिक्षीनाम् देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ ३६ ॥
 (सा. सं. पू. २१२)

अथः परेषु परएनाञ्जरेण पदा बलं विभ्रती गौरुदध्यात् ॥
 ता ऋद्धीधीं कंसिदधं परागात् कस्विन् सुने नहियुषे अन्तः ॥ (१११६४११०)
 वस्तो रविर्गोः पृथिवी पदं तत्कला विभक्ता विभृतिस्तदुद्वैः ॥
 इतः कदाचित् परतः कदाचित् सूर्यं परिक्रामति मध्यमं सा ॥ ३७ ॥

२—यावापृथिव्योस्तु यदाह रेणुः स्तम्भं मिथस्तेन गतिर्न पृथ्व्याः ॥
 निविध्यतेऽपि त्यनयोः सदैवान्तरं स्थिरं पश्यति सर्वदिशु ॥ ३८ ॥
 इन्द्राय गितो अग्नितसर्गाः अथः प्रैरयत् सगरस्य बुभनात् ॥
 अथैव अथैव अथैव शचीभिर्दिवहस्तम्भ पृथिवीमुत् घाम् ॥

(ऋ. सं. १० मं. ८६ सू. ४ ऋ.)

पदं पृथिव्याश्च दिवश्च विश्वामित्रो यदाह स्थिरतां महर्षिः ॥
 भूगम्यमार्गस्थिरतामपेक्ष्यैतयोः समानान्तरतां तदाह ॥ ३९ ॥

१. समान्या • विद्युते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्गं गस्क ॥

उत स्वसारा ध्रुवती भवन्ती आदु मुवाते मिपुनानि नाम ॥ ४० ॥ -

(ऋ सं ३ मं ५५ सू ७ ऋ)

- ३—यथा च पृथ्वी परितोऽशुमन्तं भूय परिक्राम्यति घत्सरेण ॥
 तथा स्वर्नाभिं परितोऽहनी सा पृथ्वी च सूर्यश्च परिक्रमेते ॥ ४१ ॥
 नत्वेप जातस्त्वमुपैति नत्वेवोदेति यस्मिंश्चति विश्वमध्ये ॥
 ययं तु सूर्य्याभिमुखा कदाचिद्भूया कदाचिद्भुमुखा भवाम ॥ ४२ ॥
 अहोऽन्तमित्वा तु विपर्ययन्ते स्वमेव मन्यन्त इतस्त्वमस्तम् ॥
 रात्र्यामवस्ताद्दधते परस्तात् तद्दो यथास्थानमयन्तु सूर्य्य ॥ ४३ ॥
 रात्र्यन्तमित्वा तु विपर्ययन्ते स्वमेव तेनोदितमाहुरेतम् ॥
 अहस्त्ववस्ताद्दधते परस्ताद् रात्रिं यथा स्थानमयं तु सूर्य्य ॥ ४४ ॥
 इत्यैतरेपो भगवानुवाच स्फुटं तत सिद्ध्यति भूविचर्ते ॥
 पृथ्वी विचर्तते न चेत् तदानीं न स्याद्दहोरात्रविपर्ययोऽयम् ॥ ४५ ॥
 गोपूकिनाऽद्श्यत चाश्वस्किना काणवायनेनाद्भुतयुक्तिरत्र सा ॥
 यथा स्वर्नाभिं परितो विचर्तते पृथ्वीयमह्ना नियतान्तरिक्षगा ॥ ४६ ॥
 यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण्योपरी दिवि ॥
 वावृधानस्य ते वय विश्वाधनानि जिग्युष । ऊतिमिन्द्राण्युमीमहे ॥ ४७ ॥
 व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥
 उद्गा आजदन्निरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सती । अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ ४८ ॥
- ४—विचर्तते यद्ददिय तु पृथ्वी विचर्तते यद्ददयं च सूर्य्य ॥
 तत्राहनी भिजयदेय फलमे तथा ह्यवोचद् भगवानगस्त्य ॥ ४९ ॥
 कतरा पूर्वा कतरा पराऽथो कयाजते कवय को विवेद ॥
 विश्वात्मना विभृतो यद्दनाम विचर्तते अहनी चक्रियेव ॥ ५० ॥
 एवं भरद्वाजमहर्षिराचोऽप्युवाच तं नाम विचर्तवाद्दम् ॥
 किन्त्वेप पृथ्व्या अथवाकंपृथ्व्योर्द्वयोःरितीहोभयथैव भाति ॥ ५१ ॥
 अहरच कृष्णमहरर्जुने च विचर्तते रजसी घेषामि ॥
 वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्योतिपाग्निस्तमासि ॥ ५२ ॥
 कृष्णाहर्दवीं रश्मिरर्जुनाहर्द्यापापृथ्वीर्यो रजसी इमे तै ॥

• समान्या इति समानभावापत्ते पृथक् स्थिते विदूरावसानवत्यौ जाग्रद्वृत्तमप्रवणौ इमे छावापृथिव्यौ स्थिरे अचले स्थाने तस्थतु । अपि च—तद्व्ययी भगिन्याविधैते भवन्ती । अन्तर इन्द्रनामभिरुच्येते । ऊर्वा पृथ्वी बहुले दूरे अन्ते रोदसी पुरोहिते इत्यादीन्पुभयोर्द्वन्द्वनामानि ॥ स्वतोऽविरोधा सरन्ती कुलान्तर गच्छती स्वसा । एते अप्यन्योन्यत सरन्त्यौ तथापि मिश्रितामिश्रिते भवन्ती इमे अचले स्थाने तिष्ठत इत्येव सचरन्त्योरेव नियतान्तरतो योगमनयो प्रदर्शयन्ति ॥ एतदभिप्रायेणैव चाह — समान्यौ विद्युते इति । अनेन च सचरन्त्योरनयो सर्वदा समानान्तरत्वं सूचयन्ति ॥

विपतमाने रजसी तनोऽभूत् वैश्वानरोऽग्निः स तमो निहन्ति ॥ ४३ ॥
 यदा भरद्वाज उवाच पृथ्वी रजोऽहरेकं तदिह द्विधाऽभूत् ॥
 युक्तं च पृथुं च तद्वर्द्धं पर्यायतो ज्ञायत एतदग्रे ॥ ४४ ॥

पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यविचारः

१—द्यौः सूर्यरूपा तपनीह या चा पृथ्वी प्रतिष्ठा प्रतिष्ठनीयम् ॥
 का तत्र पूर्वा कतरा पराभूदित्थं विपृच्छास्ति विदां समाजे ॥ १ ॥
 तत्राग्निहोत्रे किल याज्ञवल्क्यः प्रवक्ति पृथ्वी समभूदिहाग्नेयः ॥
 *प्रजापतिस्तत्र य आस तस्मात् पृथ्वी रसोऽग्रेऽग्निरजायताम्रात् ॥ २ ॥
 प्राणः प्रजापत्यमिषोऽग्र आसीत् तत्रान्विता तन्महिमाऽभयदाक् ॥
 वाचोऽप उरपाथ तद्वृष्टुविष्टः पृथ्वीं ससर्जाधिरभूदिहाग्निः ॥ ३ ॥
 आसीदियं वै पृथिवी तदा कार्यालीकृता नौपथिरप पृथ्व्याम् ॥
 आसीत्तदानीं न धनस्पतिर्यं प्रजापतिं भोक्तुमगात् ततोऽग्निः ॥ ४ ॥
 प्रजापतेर्वाग् महिमा स यः स्यः सोऽथापचक्राम ततोऽग्नयेस्मै ॥
 इदोपथिः सोऽग्रमभूत् ततो पाग् भूयोपचक्राम स एव सूर्यः ॥ ५ ॥
 तस्माद्यं वायुरभूत् तदित्थं पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥
 बृहस्पतेश्चाप्यदितेर्मतेसौ पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥ ६ ॥
 पुत्रं परस्नात् पितरं स्वयस्तादृपिर्भरद्वाज इहानुषक्ति ॥
 तथाग्निपुत्रो घदते स केतुर्वैश्वानराग्नेरविरुद्धवर्ध ॥ ७ ॥
 नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ॥
 कस्य तिवत् पुत्र इह वत्तानि परो वदाल्यवरेण विप्रा ॥ ८ ॥

[ऋ. सं. १ मं. ६ सू.]

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि दधज्योतिर्जनेभ्यः ॥ ६ ॥

[ऋ. सं. १० । १५६]

*प्रजापतिर्ह वा इदमग्र एक एवास । स ऐक्षत—कथं नु प्रजायेयेति । सोऽग्राम्यत् स तपोऽस्तप्यत ।
 सोग्निमेव मुखाज्जनर्वाचके । तद् पदेनं मुखाद्जनयततस्माद्वादोऽग्निः । स ऐक्षत प्रजापतिः—
 असाद् वा इममात्मनोऽजीजने यद्वाग्निम् । न वा इह मदन्वदधमरित यं वा अयं नाघादिति ।
 कास्वाली कृता हेव तर्हि पृथिव्यास । नौपथय आमुर्न वनस्वतपः । तदेवास्य मनस्वास
 अथैतमग्निर्न्यात्तेनोपपर्यावयत । तस्य भौतस्य स्वो महिमापचक्राम । वाग् वा अस्य स्वो
 महिमा वागस्यापचक्राम । स आत्मजेनाहुतिमीपे स उदमृष्ट । तत्र विवेद घृताहुतिं वैव पय
 आहुतिं वा—उभयं हृत्वेव तपय एव । सा हेनं नाभिराधयांचकार । केशमिषेव हास ।
 तां पृथिवींश्चद्व ओर्पथयेति । तत ओपथयः समभवन् ॥ स द्वितीयमुदमृष्ट तत्रापराभाहुतिं
 विवेद घृताहुतिं वैव पय आहुतिं वा । सा हेनमभिराधयांचकार । सोऽग्नौत् । तत एव उदि-
 याय य एव तपति । ततोऽयं प्रथमभूव—योऽयंपवते । तत एवाग्निः पराह पर्यावयत स हुरवा
 प्रजापतिः प्र चाजायत—अस्वयन्श्चाग्नेर्वायोरात्मानमप्रायत ॥ [शत. २ कां. २ प्र. २ भा.]

परं भ्रुवन्तीह पुराभवद् द्यौस्ततः पृथिव्यस्ति यतस्त्रिधासिः ॥

तपामभूदुत्तमतोऽयमग्निर्यो मध्यमो यः प्रथमः प्रतीतः ॥ १० ॥

आकाशवाय्वग्निजलक्षितीनां क्रमेण सृष्टिं चदतां न पृथ्वी ॥

प्राक् सूर्यतः संभवतीति हेतोरग्रेरपां सृष्टिरभूत् ततोऽस्याः ॥ ११ ॥

स भौवनः प्राह तु विश्वकर्मा द्यावापृथिव्यौ सह ते अभूताम् ॥

गर्भे यथा संभवतीह जन्तोर्गर्भमापादतलं सहैव ॥ १२ ॥

*सौ सहैवासतुरेतदग्रे लोकौ न तु द्यौः पृथिवी पृथक् स्तः ॥

कालं कुतश्चिद् वियतोस्तयोयोऽन्तरावकाशश्चन्द्रिहान्तरिक्षम् ॥ १३ ॥

इत्थं विदुस्तिच्चिरयश्च पूर्वं स याश्वलन्यश्च तथा ब्रवीति ॥

तेषां मते ह्येकमिदं त्रिधाऽभूद्वेयं तथासौ वियदन्तरिक्षम् ॥ १४ ॥

यन्मण्डलं सौरमदोऽस्ति तस्य ग्रहा अनेके परितः क्रमन्ते ॥

पर्येति योऽन्त्यो ग्रह एषु तावन्मितः कदाचिद् रविकाय आसीत् ॥ १५ ॥

• ज्योतिश्च्यवत्मा रविरेषु तावान् विवर्तमानः स गतेरसास्यात् ॥

विच्छेद्यंस्त्रीवर्गात् निजान्तरतरं ग्रहं तेन विनिर्ममे रचम् ॥ १६ ॥

तथैव चार्वाक च तथैव चार्वाक—इत्थं ग्रहांस्तान् बहुधा विधाय ॥

गृह्णाति तान्नात्मभवानिदानीमपि स्वपर्यन्तपथचारान् ॥ १७ ॥

अल्पाल्पमात्रत्वेवशादमीपां ज्योतिः क्रमाद्वासमगाद् ग्रहाणाम् ॥

आत्यन्तिकाग्निहृतस्तु चन्द्रादयः क्रमाद् याति विनाशमन्ते ॥ १८ ॥

इत्थं त्रिदुः केपि सहैककायात् पृथ्वीषु जातास्ववशिष्यतेऽर्कः ॥

आरम्भणानां रजसां सहैवाद् द्यावापृथिव्योः सह संभवोऽन्यः १९ ॥

"कतरा पूर्वा कतरा पराऽर्थोः कथा जते कवयः को विवेद ।

विरत्रं तमना विनृतो यद् नाम विवर्ते अहनी चक्रियेव ॥२०॥ षट् सं १ सं. १८५ सू. १

इत्थं दुरूहत्वमुत्राचं पौर्वोपर्येऽनयोः स्पष्टमृपिस्तरगस्त्यः ॥

यदत्र सत्यं तदिहास्ति चिन्त्यं न तत्र यावद् ध्रियते यथावत् ॥ २१ ॥

अथेतेरेऽर्वाञ्च इमे त्विदानीं पश्यन्ति *केचित्पुनरन्वथैव ॥

केतुश्च सूर्यश्च मही च चन्द्रः क्रमेण चत्वार इमे भवन्ति ॥ २२ ॥

वियत्यकस्मादयमग्निरेनं सोमं स्वदन् प्रजलिति प्रसह ॥

स आहरन् साममतीव दिग्भः १ः क्रमाज्ज्वलरिपण्डमधत्त नाभौ ॥ २३ ॥

ज्वालात्मयः पूर्वमभूत् स केतुर्ज्वालां स कृत्स्नां क्रमशः प्रगृह्य ॥

पिण्डात्मतां याति स भाति सूर्यः सर्वेऽपि केतुप्रभवा हि सूर्याः ॥ २४ ॥

क्रमेण सृष्टर्शाग्निरयं हसित्तो क्षारं वहिर्धांस्य निधाय काये ॥

अन्तर्भवन् संकुचितक्रमोऽसौ ज्वालां जहातांति भवेदियं भूः ॥ २५ ॥

• द्यावापृथिवी सहास्ताम् । ते वियती अभूताम्—अश्वेष नौ सह यज्ञियमिति । यदस्या यज्ञियमासीत् तदमुप्यामदधात् । तद्वरचन्द्रमसि कृष्णम् । (तै. सं. ५ । २ । ३ तै. भा. १ । १ । ३ ताण्ड्य भा. ७ । १०) अनया ध्रुव्या पृथ्वीचन्द्रयोः सजातत्वं लभ्यते न तु पृथ्वी-सूर्ययोः । तथाप्यन्यत्र चन्द्रस्यान्तरिक्षवर्तित्वश्रवणादिह पृथ्वीसूर्ययोर्वियतोरेव वियत्वमभ्युप-गच्छन्ति । अथवास्तु चन्द्रपृथिव्योरपि सृष्ट्याः सहावस्थानम् ॥

सोमोऽन्तरे यत्र वह्निश्चरोऽग्निर्मान्मान् स सूर्यस्तपतीममश्नन् ॥
 सोमो वह्निर्घोऽन्तरतोऽग्निरस्वाः पृथ्व्या श्रतेजस्विनि पार्थिवे च ॥ २६ ॥
 यत्र त्वमुष्याः क्रमशः पृथिव्याः तृस्तौपि सोऽग्निः क्षयमासत्वाद् ॥
 विनिःसृताग्निः स तदेव चन्द्रो विशुद्धसोमात्मक उद्गमूष ॥ २७ ॥
 चन्द्रस्य चान्ये पत्निः क्रमन्ते गन्धर्वसंज्ञा अपि ताननृत्काः ॥
 नेज्ञा प्रदृश्यन्त इति स्म हेतोरेतद्द्वयं नात्र विशिष्य घट्टिम् ॥ २८ ॥
 गन्धर्वतामैव तु फदाचिदुत्सा गन्धर्व आसीदपि जातु चन्द्रः ॥
 य एव चन्द्रः परितः पृथिव्याः पर्व्यति पूर्वं पृथिवीयमासीत् ॥ २९ ॥
 इयं तु पृथ्वी घुमणिः पुरासीत् सूर्यस्तु केतुः स फदाचिदासीत् ॥
 ये केतवः सन्ति त एव काले सूर्या भविष्यन्ति परे परेऽपि ॥ ३० ॥
 केतुस्त्वक्रस्मात् स्वयमेव भूत्वा फातोः सूर्यं सृजति क्षितिञ्च ॥
 चन्द्रः क्रमाद्ग्निरस्तकायः क्षीणोऽप्यदृश्योऽपि वितीयते अत्र ॥ ३१ ॥
 सूर्योऽग्निहेतोः पृथुलोऽस्ति पिएडः पृथ्वी ततोऽल्पास्ति ततोऽपि चन्द्रः ॥
 सर्वस्ततोऽयन्यपवृक्त्वायाः शीणक्रमा यान्ति निपातमुक्त्वाः ॥ ३२ ॥
 अग्निस्त्वहोरात्रिरयं तु सोमस्तयोर्मिथः संगतयोर्वलेन ॥
 पर्यायतोऽन्तस्त्ववह्निप्रयोगाच्चत्वार एते प्रभवन्ति भावाः ॥ ३३ ॥
 चिरेण परर्थायमुपेत्य सोऽयं सृष्टिक्रमः संभवते चतुष्पात् ॥
 सृष्टिक्रमाणां तु चतुष्पादा स्याद्देशेऽपि कालेऽपि बहुत्वमेवाम् ॥ ३४ ॥
 इति पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यम् ॥

द्यावापृथिव्योः स्वरूपम् ॥

द्यौः कोऽर्थ इत्यत्र मतद्वयं स्यात् प्राधान्यतस्तत्र च केचिदाहुः ॥
 सूर्येन्दुताराग्रहसंकुलाङ्गं यद् दृश्यते व्योम तदस्ति सा द्यौः ॥ १ ॥
 द्यौरैव संवत्सर उच्यते रथेयावान् प्रकाशः परितः प्रवर्तते ॥
 तद्देवचक्रं सजला हि देवता मिथोऽन्वयाद्भ्रम किलैकतां गता ॥ २ ॥
 संवत्सरो देवसमुच्चयोऽर्थेना गाधोऽधना सर्वरसप्रदोदनाः ॥
 द्यौश्च्यते व्योम तु लक्षितं हि तैस्ततो हि गोदेवकुतप्रवृत्तयः ॥ ३ ॥
 यावच्च सूर्येण निभास्यते तद् ब्रह्माण्डमेतस्य कपालमर्द्धम् ॥
 शार्ङ्गिकंभक्तं दिवमाहुरर्द्धं कपालमुर्ध्वोऽघटितं तु पृथ्वी ॥ ४ ॥
 • पृथ्वीयमेका बहुलेव ता प्रत्युद्यामिनी पौरव तथान्तरिक्षम् ॥
 यथान्तरिक्षं पलु लेलयेव प्रतीयते तद्देव्य मता द्यौ ॥ ५ ॥ शत २११११६
 ते सूर्यचन्द्रोद्गम्या धनस्ताल्लरमारिन् यस्या प्रवदामि ता धाम् ॥
 श्रुत्वां तु यस्या उपरिस्थ लक्ष्मणोऽग्निः प्रया औपधयो वनानि ॥ ६ ॥
 शत १११११७
 सूर्योऽयमुद्यमिधावति धामस्तं स यन् धावति चाभिपृथ्वीम् ॥
 पृच्छाहंयद् द्यौरिह दृश्यतेऽसी पृथ्वी समा दर्शतलानुक्तं ता ॥ ७ ॥
 शत १ का २ प्र. २ मा

* बहुलेव वा इयं पृथिवी । लेलयेवान्तरेण लेलयेमासी द्यौ । उभे चिदेना प्रत्युद्यमि-
 नोरतामिति ॥ (शत. २११११६)

ॐ सूर्यस्तु न चोः स हि मध्यतस्तान् लोकान् विवृण्वन् वृणुते दिशश्च ॥
इत्याह्वयत्सार महर्षिरेवं बृहस्पतिर्घो नकुलोऽन्यवोचत् ॥ ८ ॥
ब्रह्म ज्ञान प्रथमं पुरस्ताद् वि सीमत सुरचो वेन श्राव ॥
स बुध्या उपमा श्रव विष्टाः घतरश्च यानिमसतरश्च विवृ ॥ ९ ॥

(य. सं. १३१) सा. सं. ४३१६ अथर्व. स. ४१११ शत २१२६

पृथ्वी च सा द्यौश्च यथेह रूपं विधाय सर्गं कुरुते समग्रम् ॥
तत् काश्यपं रूपमतस्तमाहुः कूर्मं प्रजापत्श्चतारं एषः ॥ १० ॥
घोः कश्यपस्योर्द्धकपालमस्थैवाधः कपालं पृथिवी तदित्यम् ॥
घावापृथिव्यः स हि कूर्म उक्तः प्रजापतिः कश्यपरूप एकः ॥ ११ ॥
सर्वं जगत् कश्यपतः प्रजातं स कश्यपो द्यौः सहिता पृथिव्या ॥
रसप्रदो द्यौः स पिताऽथ माता योनिः पृथिव्यस्ति ततोस्ति सृष्टि ॥१२॥
मतान्तरे द्योम न केवलं द्यौस्तच्चानिरक्तं तदिहान्तरिक्षम् ॥
पृथ्वीव सा द्यौश्च निदृक्कृपाविकल्पते मूर्तिमती प्रजाश्या ॥ १३ ॥
धेयं प्रतिष्ठा पृथिवी मता सा यः सूर्य्य एषोस्ति दिवं तमाहुः ॥
द्यौरस्त्यहो रात्रिरियं तु पृथ्वी मध्ये तयोः सान्ध्यमिवान्तरिक्षम् ॥ १४ ॥

— घावापृथिव्योरसाभ्यां शरीरात्मानः ॥

येयं पृथिव्यस्ति जगत् प्रतिष्ठा वृत्तानुकाराऽखिलभूतयोनिः ॥
सात्री तथाद्या च दिवोऽथ सा द्यौरत्री तथा द्या च भवेत् पृथिव्याः ॥ १५ ॥
सोमोऽयमन्यः स मतोऽन्तरिक्षे ततोऽन्यदग्नित्रयमेतदस्ति ॥
सोमोऽयमन्नं जनयत्यथैते त्रयोऽनयोऽन्नाद् इति मुञ्चन्ति ॥ १६ ॥
प्रत्येकमग्नि द्विविध प्रतीयाञ्चित्यं तथा तत्र चित्ते निधेयम् ॥
रविर्चपुञ्चित्यमिदं बहिर्धा प्राणोऽयमात्माऽन्तरतो निधेयः ॥ १७ ॥
चित्तयो यथाधिसितिभूतसंघञ्चित्यस्तथा दिव्यपि देवसंघ ॥
प्राणो निधेयस्तु चित्ते स भूमाद्यग्निः प्रसिद्धः स दिवीन्द्र उक्तः ॥ १८ ॥
चित्तयोऽन्तरिक्षेऽस्ति च वायुरन्यः स स्पर्शलक्ष्यो मृद्वग्नियोग्यः ॥
चित्ते निधेयः पुनरन्यवायुः प्राणोऽहृपृशन् सोऽखिलदेवयोग्यः ॥ १९ ॥
प्रहामयः प्राण इहोमयस्मिन् सोऽन्योग्य आत्मास्ति दिवो भुवश्च ॥
दिदरात्मनो वैत्रिकमस्ति देह भोमात्मनो भौतिकमेतद्राहुः ॥ २० ॥
आकाशवायुग्निजलानि मृत्सा पञ्चेह भूतानि भवन्ति पृच्छयाम् ॥
एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नाना तत्रास्तैर्निचित्तास्ति पृथ्वी ॥ २१ ॥
तथाग्निवायुन्द्रदिग्निन्द्रभेदात् पञ्चेव देवा दिवि संनिविष्टाः ॥
एकैकभेदे च भवन्ति भेदा नानाविधास्तैर्निचित्तास्परसो द्यौः ॥ २२ ॥
चित्ते निधेयेन सहैव चित्तयो दिव्यश्च भौमश्च परस्परैण ॥
संसृज्य सरयं सृजतस्ततोस्मिन् श्रातमह्यं नानि वपुर्व्यं च ॥ २३ ॥

घाथा पृथिव्योर्पथिदं निष्कृतं तथान्तरीक्ष्यं पुनरत्र विद्यात् ॥
 आत्मा शरीरं च यदन्तरिक्षाद् घायव्यमघ्वात्ममिदं प्रतीयात् ॥ २४ ॥
 तौ प्रक्रमेः पञ्चभिरत्र विप्रदे स्वातां नियुक्तीं घुरन्मावनीरसौ ॥
 पश्याम्यधिष्ठातृपवित्रजीघनाभियज्ञसाधारणमेदतो हितौ ॥ २५ ॥

मूलं हंसः शिव इति वैशेषिकात्मतन्त्रम् ॥

तथा ह्यधिष्ठातृतयात्र विप्रदे स्वातां यथा तौ तु तथा प्रथाम्यहम् ॥
 आजन्मसिद्धावपि फालतः क्रमादुपेत्य पोषं प्रतिष्ठितो हृदम् ॥ १ ॥
 मूलं शिवश्चेह निजं निजं तनौ तन्त्रं विनिर्वाहयतः पृथक् पृथक् ॥
 एकैकतन्त्रे च पृथक् पृथक् पुनस्तन्त्राण्यनेकानि चित्त्य रक्षतः ॥ २ ॥
 मूलं स आत्मास्ति शिवः स आत्मा फलेचरे भौतिकदैविके द्वे ॥
 यद्भौतिकं तत्र तु मूलमीष्टे शिवोधिष्ठित्यापि दैविकं तत् ॥ ३ ॥
 पृथ्वीवल मूलमिहास्य देहे स्याद् ब्रह्मप्रन्थिः परमा प्रतिष्ठा ॥
 तं ब्रह्मप्रन्थिं प्रवदन्ति मूलाधारं ततः प्रस्फुरतीदमङ्गे ॥ ४ ॥
 स्वाधारणं कुण्डलितं तु मूलं विद्युद्भ्रमं विसतन्तुसुहमम् ॥
 व्यामार्द्धमात्रं तत एव भौमं चलं शिरोऽन्ते क्रमते शरीरे ॥ ५ ॥
 योगादते नास्ति तु कुण्डलिन्याः संचार ऊर्ध्वं हि तथापि तस्याः ॥
 उद्भूय सूर्याश्वदंशवोस्मिन् देहे शिरोऽन्तेस्ति स देहपाल ॥ ६ ॥
 यावन्त पतेह शरीरयष्टी शरीरवा धातव उल्लसन्ति ॥
 ते मूलमालम्ब्य समे स्थिताः स्युर्नाशं लभेरन् यदि मूलनाशः ॥ ७ ॥
 सौरो रसो यः स शिवः प्रन्थो मस्तिप्फमेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
 मस्तिप्फमाहुस्तु सहस्रपत्रं तदन्तरे ज्ञानमयः शिवात्मा ॥ ८ ॥
 योगादते नैप शिवो विचाली तस्यांशवः सर्वशरीरयष्टी ॥
 व्याता अपि स्नायुभिरेव तेभ्यो ज्ञानं तनौ पादतलान्तमस्ति ॥ ९ ॥
 अन्ये तु मूलस्य शिवस्य च स्वस्थानस्थितस्थैव विसारमाहुः ॥
 घर्तिस्थयीपस्य यथाधिरेवं देहे क्रियद्देशमिमे क्रमेते ॥ १० ॥
 पृथ्वीरसः प्राहुः प्रदात् प्रविश्यते स ब्रह्मप्रन्थेर्हृदयात्तमास्थितः ॥
 केशान्तमार्गाद् घुरसः प्रविश्यते स ब्रह्मरन्धाद् हृदयात्तमास्थितः ॥ ११ ॥
 प्रच्छ देहं प्रपदद्वयेनोदसर्पदूर्ध्वं भयतस्तदूरु ॥
 अघोदरं तत् तदुरोऽभवच्च क्रमादुह ब्रह्म तदित्यमासात् ॥ १२ ॥
 तत्रोदरं ब्रह्म तु शार्कराक्ष्या उपासतेऽथादण्यो हृदितत् ॥
 ब्रह्मैव मन्ये हृदयोदरेते स्थितेह वेनेष्ट्यम्विलं शरीरम् ॥ १३ ॥
 यद्वा रसोऽस्या प्रपदाच्छरीरे प्रविश्य मूद्धानमुपैति सद्यः ॥
 सोऽर्याकं क्रमात् संभरणं प्रकुर्वन् संवत्सरेण प्रपदे स्थितः स्यात् ॥ १४ ॥
 ततः शिशुः प्राग् चलमेति शीष्णां कट्यां चल्लेनोपविशत्यथायम् ॥
 फालेन पादे चलमेव लब्ध्या प्रोत्थाय भूयश्चरतीति केचित् ॥ १५ ॥
 इर भवेदधरस शरीरं हीगमयं तेन हिरण्यमयं तत् ॥
 भूगर्भतोऽग्निः प्रतिपद्य तस्मिन् संवत्सरेण प्रतिष्ठितोह ॥ १६ ॥

अथो रधि! शीर्षकपालमध्ये कैशान्तरन्ध्रे घपुरुर्ध्वसीसि ॥
 प्रविश्य तालुस्तनमेत्य भौमप्राणेन योगं हृदयेऽभ्युपैति ॥ १७ ॥
 सोमान्मनः षोडशभिस्तु चर्पेलंब्वा कला षोडश षोडशि स्यात् ॥
 तथा च पूर्णे मनसि प्रतिष्ठापुपैति सूर्योपि स षोडशाब्दैः ॥ १८ ॥
 आभ्यां तृतीयोऽस्ति च हंस आत्मा हृत्पद्मेतस्य परा प्रतिष्ठा ॥
 तदन्तरे यद्दहरं विषत् तद्धामास्ति हंसस्य परं त्रिधातुः ॥ १९ ॥
 यथात्र मूलं स यथां शिवोऽयं तथैव हंसोपि सहास्त आत्मा ॥
 मूलं शिवो हंस इति त्रयस्ते त्रैलोक्यनाथाः सह वेक आत्मा ॥ २० ॥
 आशय चादाय दिवः पृथिव्या रसानयं मिश्रयते मिथस्तान् ॥
 न्यूनातिरेकोपगमात् पृथग्वत् सदेहधातून् विदधाति हसः ॥ २१ ॥
 त्वग्ररूमांसानि घपादिमेदोऽस्तिमज्जशुक्राणि च भूरसात्स्युः ॥
 नाडीशिरस्नायव एषु शारा संख्यानवर्णाश्च दिवोरसात् स्युः ॥ २२ ॥
 दशेन्द्रियाणीन्द्रियशक्तिमूलं मस्तिष्कापिएडश्च दिवोरस त् स्युः ॥
 तदिन्द्रियाघायतनानि भूतोत्पन्नानि सर्गाणि भुवो रसात् स्युः ॥ २३ ॥
 यावत्स्य एवेह शरीरयष्टौ चेष्टाः क्रिया वाश्च वतं च किञ्चित् ॥
 हंसस्य चायत्तमिदं समग्रं हंसे गते सर्वमिदं गतं स्यात् ॥ २४ ॥
 एषां त्रयाणामपि तत्र तत्रैतस्मिन् शरीरे स्थितिहेतवः स्युः ॥
 त्रयस्त एवेह सहोदितानामेकव्यपाये त्रिनयं व्यपैति ॥ २५ ॥
 तत्रापि हंसः प्रथमः प्रधानं मूलं तदन्वयक स शिरस्नद्वयक ॥
 हंसस्तु मातुर्जठराग्निनायं कृतं हृदा कारमनूदितः स्यात् ॥ २६ ॥
 त्रीनप्यमूनेषु विशिष्य देवास्त्रैलोक्यनाथान् प्रतिपादयन्ति ॥
 सर्वेऽपि वेदा अत एवमन्त्रे कश्चिन्महापिं कचिदेवमाह ॥ २७ ॥
 ये अर्वाह उत वा पुराणे वेद विद्वांसमभितो वदन्ति ॥
 आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्नि द्वितीय वृताय च हंसम् ॥ २८ ॥

अपानः व्यानः प्राण इति—पवित्रात्मतन्त्रम्

अथो पवित्रं प्रतिपाद्यामस्तच्चेह देहे पवते घहिर्यत् ॥
 यावत् पवित्रं पवतेऽत्र तावन्न पूयत मूरमल्लाम्रयाः ॥ १ ॥
 यथा सुपके कच विष्पले रसोऽनुरक्त आभाति सुचर्मकोमले ॥
 तथाग्निपाकेन रसोऽसृगस्त्यसौ चिरं स्थिरो येन पवित्रमास्ति तत् ॥ २ ॥
 आदित्यतः प्राण उदेति वायुर्मयद्रपान पृथिवीरसेन ॥
 तयोस्तु योगो हृदि यत्र तत्र व्यानोऽन्तरिक्षात् स्वयमभ्युपैति ॥ ३ ॥
 प्राण स उत्क्रामति यो हृद्बुधं योऽथाद एद् क्रामति सोऽस्त्यपानः ॥
 एतौ गृहीतौ रालु येन सन्धिर्व्यानः स सन्धायक एतयोः सः ॥ ४ ॥
 नाड्य शतं स्यु प्रतिनाडि ताः शतं पुनः सहस्राणि भवन्ति तास्वपि ॥
 द्वासततिस्नेन भवन्ति कोटयो द्वासततिर्व्यान इहावतिष्ठते ॥ ५ ॥
 न प्राणतो वायमपानतो वा ज्ञेयं यद्दि व्यान इहैव न स्यात् ॥
 प्राणोऽप्यपानोऽप्यमूनेषु योगात् स्तब्धो रसानेति दिवो भुवश्च ॥ ६ ॥

अथं पचिन्नं पचतेऽप्र यो यं स एकवेद्दे पचते षडिर्धा ॥
 अन्तःप्रचिष्टं पुष्ये तु स प्राद् प्रत्यद् च तस्माद् भवतः पुनर्द्वा ॥ ७ ॥
 का. प्र. प्रा. कं.
 (शन. १।१।३।३)
 " १।७।१।१२

य एति सूर्यः दृश्यान्तमेव प्राणः प्रयन् सूर्यमुदरं पचः ॥
 शत. १।३।३।५
 पीताग्निं यो गिलतीह येनोच्चरत्ययं प्राण उदानवृत्तिः ॥ ८ ॥
 य एति भूमेद्देदयान्तमेतं समानमाहुर्भुवमन्वपानः ॥
 वहि.स्थथिष्टं तदणिष्टमन्ने भुरूस्य धातुं कुरुते समानः ॥ ९ ॥
 प्राणोऽप्युदानो रविरश्मिमुत्ती अग्नेरपानश्च समान एवः ॥
 व्याने तथोर्यावदियं घृतिः स्यात् प्राणेन विष्टम्भमिदं च तान्त्र ॥ १० ॥
 मैत्रिधुतान्निह्यमुवाच शाकायन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ॥
 अपानतोऽन्नं ध्रियते शरीरे त्वित्यैतरेयो भगवानुवाच ॥ ११ ॥
 प्राणस्य पानो भवतीत्यसौऽद्गुह्यत्रेभ्य आसं चरतीह तद्देह ॥
 विपर्ययात् प्राणमयस्तु सोऽद्गुह्यत्रेभ्य आसं चरति ह्यपान ॥ १२ ॥
 तौ संहितौ तौ भवतश्च संततौ व्यानोऽप्युदानोपि तर्ध्व पर्ययात् ॥
 सुसंहितौ संभवतश्च संततावित्याह चित्यामिह यास्तवदक्षयकः ॥ १३ ॥
 प्राणोऽत्युपांशुग्रह एवमन्तर्यामग्रहोऽपानं इमौ तृतीयम् ॥
 व्यानं तु नोपाशु सर्वं जहतिः सोऽनिर्ह्युपांशु सपग्नेऽत्र सोमः ॥ १४ ॥
 परामवत्येव उपांशुरन्तर्यामं तथा तं स विपर्ययेण ॥
 परस्परामर्दनतोऽन्तरात् तावोप्ययं सुगते स शरीरनोऽग्निः ॥ १५ ॥

वैश्वानरः तैजस प्राज्ञः इति-प्रत्युत्पन्नात्मतन्त्रम्

यः प्रक्रमोऽप्ये यत एव देहे प्रातिस्त्रिवात्मान इहोदयन्ने ॥
 सचेतनाचेतनयोर्न्ययस्था यतस्वमन प्रतिपादयामि ॥ १ ॥
 अचेतने वाऽस्फुटचेतने वा सचेतने वा निमित्तेषु सत्ये ॥
 पृथ्वीरसेन द्युःसोऽनुगम्य त्वात्मानमेकं सृजति द्वियोगात् ॥ २ ॥
 चावापृथिव्योरसयोस्तु योगे पानं रसोऽस्याद्युरसो निधेयः ॥
 दिवो रसे पात्रमिते स आत्मा वैश्वानरप्राण उदेति देही ॥ ३ ॥
 पृथ्वी तु विश्वं पृथिवी रसो नरो योर्विश्यमेपं द्युरसो नरः परः ॥
 निरानराभ्यामितरेतरान्यथाद्भूत् स वैश्वानर उच्यते नतः ॥ ४ ॥
 अधान्तरिक्षोपि रसोऽत्र वायु पात्रे द्वितीयं भुवि संनिधत्ते ॥
 भूनाप्रतब्धेद् द्युरसोऽधिकः स्यात् स तैजस स्यात् परपापमात्र ॥ ५ ॥
 ततोपि यत्र द्युरसोऽधिकः स्यात् प्राण स इन्द्रो ध्रियतेऽन्य आत्मा ॥
 इत्थं त्रिधात्मा इति त्रिभिः स संसा द्वाभ्यां द्रमा धातय एकतः स्यु ॥ ६ ॥
 तेजो रविप्राणरसः स वद्धेते स वद्धितस्नैजस उच्यते ततः ॥

प्रज्ञा रवेरेव मनोरसः स च प्रवर्द्धते प्राङ्मिमं ततो विदुः ॥ ७ ॥
 दिवो रसे भूरसवच्च संहितान्येकत्रवाक् प्राणमनासि चक्षते ॥
 स्रजातिसंसर्गवशात् त्रयोऽप्यमी वैश्वानराद्याः स्युरिदं मतं परम् ॥ ८ ॥
 वैश्वानरः पार्थिव एव दिव्यः प्रक्षस्तथा तेजस आन्तरीक्ष्यः ॥
 त्रैलोक्यसंभूताविभिन्नपात्रमाणतस्ते त्रय उद्भवन्ति ॥ ९ ॥
 दिव्यं मनः प्राण इहान्तरीक्ष्यो वाक् पार्थिवी तित्तिरिभिर्निरुचे ॥
 तेषां च संयोगवशादिभ्यस्तस्मात् तथैतेऽत्र मतान्तरेपि ॥ १० ॥
 वैश्वानरोऽपौ पुरुषः शरीरं व्याप्नोति चालोमनवाप्रदेशम् ॥
 अनाहतः शब्द इहास्य घोषो विपच्यते तेन च भुक्कमन्नम् ॥ ११ ॥
 मैत्रिश्रुतावित्यमुवाच शाक्यन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ॥
 आदित्यतो जायत एव वैश्वानरस्रनगोत्राच्च च शाकृपूणिः ॥ १२ ॥
 विघ्नसमानोऽग्निरिवाग्रमाहतं घृते ततोऽग्निन् प्रतिधीयते पुनः ॥
 विघ्नसितो भौमरस स दिव्यतो रसात् समायुज्य परोऽग्निरुद्भवेत् १३
 तथैव वेदेपि यदग्रमाहित वैश्वानरस्य प्रतिधीयते ततः ॥
 विघ्नसितो भौमरसः स दिव्यत संयुज्य वैश्वानर एव जायते ॥ १४ ॥
 सहस्रशीर्षा स सहस्रनेत्रः सहस्रपादः पुरुषोऽयमग्निः ॥
 वैश्वानरो व्याप्य चतुःसमन्तात् प्रदेशमात्रेण पृथक् पृथक् स्यात् ॥ १५ ॥
 वैश्वानरं चाश्वपतिर्नृपः प्राक् ताण्ड्यश्रुतेस्तूपनिषद्युवाच ॥
 तं याज्ञवल्क्यो दशमेतु वारहेऽध्याये च पष्ठेऽचकथत् तथैव ॥ १६ ॥
 १६ १० ६
 अ त्मत्रयेऽप्यत्र दिवो रसास्ते स्युस्तारतम्येन युतानि सर्गात् ॥
 तत्तारतम्यात् प्रतिकक्षमेपा नाना विभागा बहुधा भवन्ति ॥ १७ ॥
 काचाभ्रमुक्ताफलवज्रनीलमाणिक्यगाढप्रतपुष्परामाः ॥
 श्यञ्च शुद्धं रजतं हिरण्यं तालादयोऽचेतनवर्णगा स्युः ॥ १८ ॥
 स्तम्भाप्रतत्योऽप्युलपाः श्रुपा वा तृणौपधी वृक्षगणा द्वितीये ॥
 प्रारोहिणोऽप्रस्फुटचेतानास्ते वैश्वानरस्तैजस एव चात्मा ॥ १९ ॥
 अथो तृतीये कृमयस्त्वपादाभूलग्नमापुच्छमुषं तदङ्गम् ॥
 स्थानं त्यजन्त्येव चलन्त्य एता दृढं न भूम्या अगद्यद् गृह्णीताः ॥ २० ॥
 यथा यथैषां घुरसा निवृद्धास्तथैषु भूकपवले हसत् स्यात् ॥
 ऊर्ध्वं भुवस्तिष्ठति देहमत्र स्रग्भा र्थापुच्छमुखं तु पादाः ॥ २१ ॥
 ततोपि वृद्धे घुरस्ते लघुत्वान्मध्ये तनोः स्युर्बहवस्तु पादाः ॥
 अष्टापदाः पट्टपदपक्षिणः स्युश्चतुष्पदाः पक्षिगणा द्विपादाः ॥ २२ ॥
 पृथ्वीविलग्नं तु शिरः त्रिमेः प्रमादूर्ध्वं भुवः कीटशिरोवतिष्ठते ॥
 पयोः शिरः पुच्छसमं पतत्रिणां पुच्छ्याब्धिर साधु तिरः समुन्नतम् ॥ २३ ॥
 पशुर्मेनुष्योऽस्ति तथापि तच्छिरो घृते विशिष्य घुरसं ततः सदा ॥
 विरुद्धदिकस्थं भयति क्षितेरिदं धुसंमुषं तस्य न पुच्छमुन्नतम् ॥ २४ ॥
 इन्द्रातिशय्याद्य मनुष्यवागियं विज्ञानसंपन्नतमाऽक्षरान्विता ॥
 विद्या च वैश्वानरक एव वेद्यन् शार्यं द्वि निर्माति परोक्षमीक्षते ॥ २५ ॥

ततोपि वृद्धे घुरसे लघुत्वादस्करुमपादा षड्वयोऽन्तरिक्षे ॥
 जीवाः परे देयनिकायसंज्ञा अभूतलस्पृष्टपदा वसन्ति ॥ २६ ॥
 ते चावरे द्वादशयोजनान्ताः परिस्रवे चन्द्रमसः परे स्युः ॥
 परे रविज्योतिषि येतु सूर्ये तान् ब्रह्मसंज्ञान् परमान् षदन्ति ॥ २७ ॥
 कर्म समारभ्य नरान्तर्जीवे क्रमेण बुद्धीन्द्रियशक्तिवृद्धिः ॥
 नरे स्युरेकादश चेन्द्रियाणि ज्ञानक्रियाशक्ति विशेषकाणि ॥ २८ ॥
 देवेषु तेभ्योऽप्यधिकास्तु शक्रयः प्रादुर्भवयुः सहजाः स्वभावतः ॥
 ता अष्टसिद्धीर्नव तुष्टिसंहिताः शक्तीः पुराणाः कपिलादयो विदुः ॥ २९ ॥
 देवा इमे यद्यपि सन्त्यदृश्यास्तथापि नो सन्ति न तेऽन्तरिक्षे ।
 विरादिद्वाद्यावधि नूनमेवां क्वचित् क्वचित् प्रत्ययमावदन्ति ॥ ३० ॥
 पुराणुगे काण्यमहापिकन्याः यभूय गन्धर्वभृता हि माद्री ॥
 घालापि विज्ञानविशिष्टमर्थं प्रोवाच साऽऽधिष्टपरात्मयोगात् ॥ ३१ ॥
 अद्यापि कुत्रापि नितान्तबालो बालाप्ययोग्याः बहुशः प्रवृक्कि ॥
 वैज्ञानिकं चाप्यतद्दर्शन्यं चार्थं क्वचित् तः परमं प्रमाणम् ॥ ३२ ॥
 सन्त्यग्नुविन्दौ शतशस्तु कीटाः सन्त्यग्निहेतावपि कीटसंघाः ॥
 साधारणा न प्रतिपन्ति तांस्तान् वैज्ञानिकाः किन्तु विलोकयन्ति ॥ ३३ ॥
 तथैव देवा अपि सन्त्यदृश्याः परीक्षया ते बहुशोऽनुभूताः ॥
 ये तत्र न प्रत्ययमावदन्ति बाला हि ते ज्ञानकलास्वयोग्याः ॥ ३४ ॥
 सिद्धर्षयस्ते कपिलादयः स्वे सांख्ये विदुः सत्त्वविशालसर्गान् ॥
 अष्टप्रकारानपि चन्द्रलोकाधस्तात् परस्ताच्च सतुष्टिसिद्धीन् ॥ ३५ ॥
 समुद्भुतोऽसौ चरकश्च देहेऽन्यस्यात्मनोऽन्यस्य गतिं विचष्टे ॥
 ग्रहाश्च तानाहुर्निमे यथार्थं भुवन्ति तत्तत्त्वमतं प्रतीयात् ॥ ३६ ॥
 स्तम्बादयो ब्रह्मपरा य पते शरीरिणो जन्ममृती भजन्ते ॥
 ऊर्ध्वाधराः कर्मवशादमीषां विपर्यया योनिगतौ मिथः स्युः ॥ ३७ ॥
 घावापृथिव्यो रसघोस्तु यन्धादात्मान् आमोक्षमिमे स्थिराः स्युः ॥
 ते च प्रविष्टा मृतिजन्मचक्रे भवन्ति नानाविधयोनिभुक्ताः ॥ ३८ ॥
 पृथ्वी च सा द्यौश्च यतोऽग्निरग्निस्तस्मादिमे द्वे अहनी तथापि ॥
 कृष्णा मही रात्रिरहः सिता द्यौः सर्वोऽप्यहोराप्रगतस्ततोऽभूत् ॥ ३९ ॥

अन्नम्, ऊर्ध्वं, प्राण-इति यज्ञात्मतन्त्रम्

प्रत्यर्थमौष्ण्यं परितोऽनुभूयते तस्माद् ध्रुवं तेष्वखिलेषु तेऽनयः ॥
 नाग्निर्विनाघातमतोऽनुभीयते लोष्टेपि लोकाद्भवतो रसौ चित्तौ ॥ १ ॥
 औष्ण्यं हि वैश्वानरतोस्ति देहे वैश्वानरो यज्ञमयः स यज्ञः ॥
 अस्त्यग्निसोमान्ययरूप इत्थं प्रत्यर्थमन्नादकृतोऽत्र भोगः ॥ २ ॥
 न प्राणविस्रंसनमस्ति यस्मिन् नान्नग्रहायास्य कदापि कामः ॥
 अनाहुतेऽधे तु न यज्ञासिद्धिर्धनं विना नग्निरयं न औष्ण्यम् ॥ ३ ॥
 प्राणादधानाच्च मिथोऽनुषर्पाद्वैश्वानरोऽग्निर्भवतीह देही ॥
 वैश्वानरो यज्ञ इहोपसत्रा देवा युतास्तेजसवायुररुः ॥ ४ ॥

०. स तैजसो वायुरयं प्रपुष्टो मध्ये दधातीन्द्रमिदं दृशं यत् ॥ १ ॥
 प्राज्ञं तमाहुस्तत एव देहे चैतन्यमायाति स एव आत्मा ॥ ५ ॥
१. स वाङ्मयः प्राणमयो मनोमयो वैश्वानरस्तैजस इन्द्र एव यः ॥
 त्रयः स आत्माऽऽद्यतिरिक्त एकक स च द्विधा व्यष्टिसमिष्टेभेदतः ॥ ६ ॥
 विस्त्रंसते प्राण इह स्वभातः प्राणो गते क्लिश्यति तस्मितं मन ॥
 प्राणं पुनः स्रष्टुमिदं तु वाङ्मय पीतासितं कामयतेऽत्र माहृतम् ॥ ७ ॥
१. प्राणो द्विधा व्यापियते स केनचिद्भागेन विस्त्रस्य परेण युज्यते ॥
 अन्नं समाहारयते तु केनचिद्भागेन सोऽन्नं परिगृह्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 गृहीतमन्नं द्विविधं प्रवर्तते प्राणस्तद्रुत्सादितसंमितं भवेत् ॥
१. प्राणं तु विस्त्रस्तमनेन, पूरयेद् भूयोऽत्र चास्मिन् जनयेद् विशेषिताम् ॥ ९ ॥
 अन्नं भवेद्दृग्यमूर्कं तु सद्यः प्राणो भवेत् प्राण इहेतरे द्वे ॥ १० ॥
६. ऊर्कं चेतरे अन्नमपीतौ द्वौ धत्ते मिय, संपह एव यज्ञः ॥ १० ॥
 वैश्वानरेऽन्यः स च तैजसेऽन्यः प्राज्ञ च सोम्यः, स च चित्तयोऽन्यः ॥
 चित्ते निधेयेऽन्य इहाहुते स्यान्न सोस्ति यो यज्ञ इहेप न स्यात् ॥ ११ ॥
 वैशेषिकात्माय पवित्रमात्मा संजीवनात्मा स च यज्ञ एतान् ॥
 वृन्दांसि मन्ये वयसां चरत्वाच्चुभ्यः स्थिरं यज्ञ इहेप न स्यात् ॥ १२ ॥

अग्निवायुरिन्द्र इति—साधारणात्मतन्त्रम्

- आत्मद्वयापातशशादूर्वास्त्रयो य आत्मा न इहोद्भूयन्ति ॥
 वैश्वानराद्याः प्रतिदेहमते भिन्नाः शरीरेण सहापियन्ति ॥ १ ॥
१. ते चाग्निवायुरिन्द्रमयाः शरीरं गृह्णन्ति चालोमनस्त्राग्रदेशम् ॥
 सत्याग्निवायुरिन्द्रकलास्ततोऽन्याः साधारणा कश्चिदेहेतिमन्ये ॥ २ ॥
 आकर्षिता येन बलेन पृथ्व्यामृताङ्गयष्टिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
 तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं रूपं समन्ताघ्नत कृतभागे ॥ ३ ॥
 आकर्षिता येन बलेन तूर्ध्वं धूमाग्निहेनिप्रमुखाः स्युरर्थाः ॥
 तदत्र साधारणमस्ति भिन्नं समं समन्तान्न सदृशपत्र ॥ ४ ॥
१. बले हिंते सारबलप्रसङ्गाद्भुत्तिष्ठते सूर्यमर्भादमङ्गम् ॥
 आरुष्यते भौमबलात्तु वर्ष्म प्रसह्य पृथ्वीमनुभौतिकं यत् ॥ ५ ॥
१. देहे गुह्यं पृथिवीरसादिदं लघुत्वमस्मिन् द्युरसात्प्रजायते ॥
 उरथाय देहं भुवि यत्र तत्र यत्संचारयतेप च तद्दिपो रसात् ॥ ६ ॥
१. मृतस्य देहेऽधिकमस्ति गौरयं तद्वास्तत्रं गौरयमस्ति दैहिकम् ॥
 दिव्याद् रसाद् यज्ञघृतोपपद्यते जीवत्यतः सा गुह्यता कर्नायसी ॥ ७ ॥
१. स्थिता यद्विच्छन्नं स्वरुं पदं वा स्तर्धं द्विवि स्थापयति प्रसह्य ॥
 तदप्यमुष्मिन् व्यबलेन सिद्धं नाडीशरीराकृतिरप्यमुष्मात् ॥ ८ ॥
१. यत्तुच्छन्नं द्राक् पतति क्षिणापयं नेच्छन्नपि धामयमूर्ध्वंमृच्छन्ति ॥
 देहं च मृतपावपि नान्यलोकां यदस्य तद्गृमिरसात् प्रसिद्धयति ॥ ९ ॥
 भुक्तं यदन्नं परिपच्यते ततो भूत्वा रसः कृत्स्नशरीरमधुने ॥

मलं त्वंपकं चिहरेत्य भुष्यगात् तत्रापि-तावेधं रसौ प्रयोजकौ ॥ १०
हरयं पृथिव्यांश्च दिवश्च मानया जीवोऽऽमुत्पद्ये इति प्रवेदयन् ॥
गां भातरे चां पितरे प्रथीम्यद्दं क्रोडेस्मि मानुः पितृदृष्टपासितः ॥ ११ ॥

इति धावापृथिव्यधिकारः ॥

ऋतसत्याधिकारः (अर्तवाधिकारः)

- १ स्नेहोस्ति रात्रिस्त्वहरस्ति तेजः कौपीतकिः पश्यति सर्वमाभ्याम् ॥
व्याप्तं तयोः स्निग्धमृतं नु सेजः सत्यं नु नाभ्यां परमस्ति किञ्चित् ॥ १ ॥
यत्राशनाया प्रवलास्ति यस्यान्वोभ्यं समन्वेतुमणु यतेते ॥
- २ स्नेहः स पीतो यदणुनिशानद् यत्राभिसरयान्वयि तद्वितेजः ॥ २ ॥
- ३ ऋते च सत्ये च भवस्य तत्रे ऋते भृगुः सत्यमिहाङ्गिरस्तु ॥
सोमश्च वायुश्च तथाऽऽप एते स्निग्धा अनुष्णाभृगवोऽन्वृतरथाः ॥ ३ ॥
यमोऽग्निरादित्य इति प्रयस्ते तेजोमया अङ्गिरसंश्च सत्याः ॥
भृगवङ्गितोभ्यामिदमास्ति विश्वं व्याप्तं न्यहोरात्रमिदं प्रविधात् ॥ ४ ॥

सोमःवायुः धापःधाति यम आदि	ऋतम्=भृगुः सत्यम्=अङ्गिराः	ऋतम्=स्नेहः सत्यम्=तेजः	ऋतम्=२ सुव्यरसः सत्यम्=१ वरुणपृथ्वी चन्द्ररसः	ऋतम्=सोमः सत्यम्=अग्निः	ऋतम्= चन्द्रः सत्यम्= सूर्यः
---------------------------------	-------------------------------	----------------------------	---	----------------------------	---------------------------------------

ऋते सत्यमृते सत्यमिति । अथवा अग्निःऋतम् असावादित्यः सत्यम् । अदिका—असा-
वृत्तम्, अयं सत्यम् । उभय वेतदयमग्निः तस्मादाह—ऋते सत्यमृते सत्यमिति ॥ (ऋत. १।३।
२।१०) ॥ “ऋतमेव परमेषु ऋते नाप्येति किञ्चन ॥ ऋते संयुद् अहित ऋते भूमिरिषं
श्रियाः—” (तै. भा. कां. १ प्र. २ अ. २) ॥ ऋते त्वा सत्येन परिधिद्यामीति सायं परिधि-
द्याति ॥ सत्यं त्वतेन परिधिद्यामीति प्रातः ॥ अग्निर्वा ऋतम् । असावादित्यः सत्यम् ॥ अग्नि-
मेव तदादित्येन सायं परिधिद्याति । अग्निर्वाऽऽदित्यं प्रातः ॥ (तै. भा. २। १। ११) ॥
ऋताग्निमग्निशब्देनैव प्रायेणोच्यते । सत्याग्निं त्विन्द्रशब्देन ॥ “धाग्नेयी च रात्रिः,
एन्द्रमहः” इत्याग्निहोत्रे तैत्तिरीयोक्तेः (तै. भा. २। १। २)

“कृष्णं निधानं हरयः सुपर्णा अपो यसाना दिवमुपतन्ति । तः थाव वृषन् सदादत्तस्या-
दिदधतेन पृथिवीव्युचते ॥ (ऋ. सं.) ॥ पृथिवीं व्युदुः” इत्याधर्वणसंहितायां पाठः ।
(१। ३। २२। १) ॥ धनया अथा ऋतरपोत्तरदिग्भवधाने गम्यते । इतिपायानीपममे
वृष्टपुष्कमदर्शनात् ॥ “यद्वा खलु वा असावादित्योन्यहं हस्मिभिः पृथिवीपते अयं वर्पति” ।
इति ऋतेरथ ॥

सायण्यशास्त्रे (१ अ. २ खं. ३ सू.) “ऋतरप सद्ने सोऽग्निः, ऋतपात्रमसि” इति
मन्त्रयोः ऋतरपदः सोमार्थः । प्रोणकृत्तरस्य, सोममापदस्यः ऋतपात्रत्वेनाभिधानात् । तेन
सोमसंभृता वाग्-ऋतम् । अग्निर्वाऽऽग्निः काङ्क्षत्यम् । वाचः सर्वत्र व्याप्तया चाकाशसंज्ञा ।
तत्रान्मुष्णसौ तसंभृता सत्यं नाम । वलुग्यतिरूपाधि । वस्तुसत्तया वाचपदं सायं नाम ।
तद्ऋते ऋतमिति । अग्न्यभावे स्वभावतः सोमराशिः । तद्ऋतपदमिन्द्रायपशुने हितं शुभ्यम् ।
श्वनामेन्द्रः । (ह्यर) सर्वकृत्तरादिपापी । अग्नीरतोऽथाः सोमस्तारतम्यादुपपन्न अयुः ।
धापोऽप्यमसदग्धः । उत्तरादिग ऋतसदृशम् सौम्यात् ॥

प्राणो यद्विस्नेहगुणः ससोमः स्थौल्यात् सवायुः पुनराप प्रताः ।
 तेजो गुणोऽग्निर्द्विषि वाक् स इन्द्रः स्थौल्याद् यमोऽग्निः पृथिवीयमग्निः ॥ ५ ॥
 १ प्राणः १ वाक्—२ वायुः २ तेजः—३ आप ३ पृथ्वी ।

पृथ्वी जलं तेज उतैप वायुश्चाकाशसोमायिति भूतवर्ग ॥
 व्यासकृरूपाणि तदित्थमेतान्यृतानि सत्यानि जगत्स्वरूपम् ॥ ६ ॥

दिव्योऽग्निरिन्द्रस्तत एव पूर्णं सत्यं ततो रिक्रमृतं प्रतीयात् ॥
 यत्रास्ति सूर्यस्य रसः स सत्यस्ततोऽतिरेकादृतमेव सर्वम् ॥ ७ ॥

यद्वाक्यं चान्द्रमिदं च भौमं तन्मण्डलं सर्वमृतं वदामः ॥
 ऋतं निशा भौमरसाऽथ सोमादुदक् प्रतीची वरुणाद् ऋतं स्यात् ॥ ८ ॥

आपश्च सोमोऽग्निरयं च भोमः सर्वेऽप्यमी नूनमृते वसन्ति ॥
 रसस्य सौरस्य निर्धानमस्मिन्मृते न सत्यैत्वृतमाहितं स्यात् ॥ ९ ॥

५ न चास्ति तद्धाम न यत्र सोमस्ततं हि सोमेन समन्ततः खम् ॥
 तद्धाम साधारणमस्ति तस्मिन् क्वचित्कचिन्मण्डलमस्ति चाग्ने ॥ १० ॥
 अग्निर्बृहन्मण्डलमल्पकं वा यावत्तनोतीह तदस्ति सत्यम् ॥

ऋते तु तन्मण्डलतोऽग्निरिक्रं यद्धाम तत्सर्वमृतं प्रतीयात् ॥ ११ ॥

देवा इदं विश्वमभीभिरैव ग्रन्थी भवद्भिर्हि मियोऽनुबन्तात् ॥
 पिएडा अभूवन्नितिलास्त एते देवाश्च सोमाग्निभिदा द्विधा स्युः ॥ १२ ॥
 ये वा यवो याः पुनराप एते सोमाश्च भूतानि च सोम एव ॥

यमोऽग्निरादित्य इति त्रयोपि स्युरग्निमेदा न परोऽस्त्यमीभ्यः ॥ १३ ॥

सोमप्रमेदा इह चन्द्रलभ्याश्चन्द्रो हि तत्संप्रहूरूपपिएडः ॥
 अग्निप्रमेदास्त्विह सूर्यलभ्याः सूर्यो हि तेषामुपसंप्रहोऽस्ति ॥ १४ ॥

८ अग्निर्द्विधा यः प्रलयावधिः स्यात् संवत्सरः सौर इद्वैप सत्यः ॥
 ऋतस्तु संवत्सर एव भौमः सोमाद् विशेषाकृतिभाग् ऋतुः सः ॥ १५ ॥

यः पार्थिवोऽग्निस्तमृतं प्रतीयादादित्यमग्निं तु वदन्ति सत्यम् ॥
 असावर्यं चाग्निरिवैकरूपस्तस्माद् ऋतं सत्यमभिन्नमाहुः ॥ १६ ॥

अथापि वा पार्थिव एवसोऽग्निर्द्विधास्ति सूर्याग्नियुतः स सत्यः ॥
 सोमान्वयादन्तारितस्त्वृतः स्यादयाचि सत्योऽप्यमृतोऽस्युदीचि ॥ १७ ॥

रात्रिस्तमृतं स्यादिव चन्द्रमूलं सत्यं त्वहः स्यादपि सूर्यमूलम् ॥
 कृष्णं च शुक्लं तदनं च सत्यं रात्रिस्तपहश्चेति ततोस्ति सृष्टिः ॥ १८ ॥

उभे अपामे अहनी भवेतामहश्च कृष्णं ह्यहरर्जुनं च ॥
 पठन्ति कृष्णोऽहनि रात्रिशब्दं न कालमात्रे तु तयोः प्रयोग ॥ १९ ॥

९ मूर्तस्तु कात्रो द्विविधोऽग्निःसोमप्रमेदतस्तावपि शुक्लकृष्णौ ॥
 योऽग्निः स शुक्लस्तदहः प्रतीयात् सोमस्तु कृष्णः स हि रात्रिशब्दः ॥ १ ॥

कौपीनकीया इदमित्यमाहुस्ताद्यग्निस्तोमामिदं सूर्यचन्द्रौ ॥
 सूर्योऽग्निरूपो भुवन्तं विचष्टे सौम्यो निधिश्चन्द्र ऋतुं ततोति ॥ ३ ॥
 • पूर्वापरं, चतुर्मास्येर्तां गिण् क्रीडन्ती परिव्यातो अथरम् ॥
 विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतुरन्यो त्रिदशमायते पुन ॥ ३ ॥

(मं १० सू. ८४ ऋ. १८)

† नवो नवो भवति जायमानो अहां केतुर्दशमेत्यथम् ॥
 भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमादितरते दीघमायु ॥ ४ ॥
 ऋतोऽस्ति सोमः किल तत्र तत्र वृद्धिक्षयाभ्यां कुरुते विशेषात् ॥
 ऋतेग्निभागा ऋतवः पडेते मनन्ति सोमान्वयतारतम्यात् ॥ ५ ॥
 प्रयस्तु सोमक्षयतारतम्या घसन्तपूर्वा ऋतयो भवन्ति ॥
 सोमप्रवृद्धिमतस्योऽन्ये सौम्यतेवस्ते शरदाद्यः स्युः ॥ ६ ॥
 ऋतेग्निभेदा ऋतवः पडेते संवत्सरस्यावयया भवन्ति ॥
 संवत्सरी पार्थिव चान्द्रभेदाद् द्वौ सौरसंवत्सरगौ तु तां स्तः ॥ ७ ॥

• † द्वे ते चक्रे प्रकाशं ऋतुया विदुः ॥

अथैकं चक्रं यद् गुहा तद्वातय इन्द्रिदु ॥ ८ ॥ (१० । ८५ । १६)

अस्यामृचि प्रोक्तमिदं त्रिचक्रं संवत्सरत्मेति यदन्ति केचित् ॥

• पूर्वापरमिति । पूर्वं गच्छति सूर्यं तमनुवर्तते चन्द्र । इत्यमेतावादित्यचन्द्रौ मायया स्व
 प्रज्ञानेन पूर्वापरद्वेषं दिवि धरतः सो शिशु इवान्तरिक्षे-विहरन्ती यज्ञं प्रतिगच्छन् । तयोरेक
 खादित्य सर्वाणि अन्यज्ञानान्यभिपश्यति । अथश्चन्द्रमा वसन्तादीन्तुनू कुर्वन् पुन पुन-
 जायते ॥ चन्द्रस्य हासवृद्धिसन्नावात् तदपेक्षयैव पुन पुनर्जायत इत्युक्तिः । तैत्तिरीयसहिता-
 यामथ्युक्तम् “चन्द्रमा वै जायते पुन”-इति ॥ ७ ॥ १४ ॥ १६ ॥ यद्यपि सूर्यस्य ऋतुजनकत्वं लोका
 मान्यन्ते तथापि सूर्यस्यैकस्यादां विशेषादनुजनकं च नास्ति चन्द्रमास्तु हासवृद्ध्यादि
 विशेषशालीभ्यसंयोगविधेयाभ्या सूर्याग्नीं सारतम्येनातिरेकं सृजतीति सर्वेषु ऋतुजनकत्वं
 वेद्यम् ॥ १ ॥

† नवो नव इति जायमानो वर्द्धमानं सद्ब्रह्मो नवो भवतीति शुक्लपक्षाभिप्रायम् । अहां इदंशानां
 तिर्थशानामुपलक्षकं सप्तमादुपसामप्र सामीप्यमावातीति कृत्वापक्षाभिप्रायम् त एव द्वाभ्यां
 षडतिष्णामानुच्छन् गतिं समापयन् दर्शे च पूर्णभासे च देवेभ्यो भागं विदधाति । देवेभ्यो
 भागदाता च यजमानस्यापु प्रतिरते प्रवर्द्धयति । अहा केतुरिति सूर्याभिप्रायं केचिद्योग्यन्ति
 तद् भ्रान्तम् । सूर्यो देवोमुपम रोचमाना सूर्यो न योषामभ्येति परचादिति । श्रुत्या सूर्य
 स्वीयं प्रुष्टगतिमसिद्धे । सत्सदाद्य संपूर्णो मन्त्रश्चन्द्रपरो द्रष्टव्यः । पूर्वापरं नवो नव इति
 मन्त्रद्वयं सूर्याया सावित्र्या आर्षम् ॥ ८ ॥ ३ ॥ २३ ॥

† द्वे ते इति हे सूर्ये सा विप्रि तव चन्द्रसूर्यां मके द्वेषके चानुपु विभिदिष्टे प्राज्ञेणा जानन्ति ।
 अथैकं नवीयं संवत्सरत्मेकं चक्रं गुहायां यत्निहितमस्ति तन्मेकाविन एव जानन्ति ।
 तस्य कुर्वेयवाद् प्रत्यक्षत्वात् ॥ एतदपि सूर्याया आर्षम् ॥ मनोमयस्यानस इति ॥ “मनो
 अस्या अन् आनीद् घोरसद्गुमच्छुदि । शुक्लावनद्धाहावाहना यदात् सूर्यांगृहम्”-इति
 सावित्र्योत्रेर्मनस शकटारं सूर्यचन्द्रयो रथोद्वान प्रकल्पितं वेदित्तयम् ॥ “ / १ ॥

मनोमयस्यां न स एव। वाऽन्यत् पृथक् त्रिचक्रं किमपीति चिन्त्यम् ॥१॥
 भूमार्गचक्रं खलु दीर्घवृत्तं तत् त्रीणि केन्द्राणि भवन्ति तस्मिन् ॥
 द्वे तूपपत्रे इह मासपट्टकान्मध्यं तृतीयं तु पृथग्बद्धम् ॥ १० ॥
 एतत् त्रिकेन्द्रं भवति त्रिचक्रं यदाह सूर्या सवितुः सुतासौ ॥
 त्रिचक्रसंघटसरमेतमेव न्यरूपयद्दीर्घतमा महर्षिः ॥ ११ ॥
 द्वादशप्रथमचक्रमेकं त्रीणि नभ्यानिऋ उत्तधिकेत ॥
 तस्मिन् साकं त्रिशता न शङ्खयोऽर्पिताः पार्थिवं चलाचलासः ॥ १२ ॥
 शंशाः स्थिरा अस्थिरतां भजन्ते धैर्यम्यतः प्रत्यहभूमिगरयाः ॥
 वैज्ञानिकं चक्रमिदं न चाद्या दृश्यं ततः प्राह मनोमयं तत् ॥ १३ ॥
 ऋतून पितृनाहुरिमान् वसन्त ग्रीष्मादिकास्ते पितरो हि सौम्याः ॥
 ऋतुप्रभावात् प्रकृतौ विकारा य आर्तवास्ते स हि सृष्टिः कालः ॥ १४ ॥
 अग्निर्यमो नाम परोस्ति कश्चित् सोऽग्नौ हि सोमान्वययोधकः स्यात् ॥
 सोमो यमासं निहिते शिवेऽग्नौ यावदुनस्त्वापादिहास्ति सृष्टिः ॥ १५ ॥
 अग्निस्संहोरात्रिरयं स सोमो यमस्तु सन्धिर्न दिनं न रात्रिः ॥
 अग्निर्हि सौम्यः सृजतीह विश्वं तस्माद्दोरात्रजसृष्टिमाहुः ॥ १६ ॥
 अथात्ममग्नौ यदि शोषिणेऽस्मिन् सोमो हुनस्तन्नरधीजरेतः ॥
 चतुर्युनाशीतिमितं तदस्मिन् सौम्यं सदस्तिष्ठति सप्तकोशम् ॥ १७ ॥
 पिण्डं तमाहुः समुद्रः शरीरे भूत्वा मुहुस्तत्र विलीयते च ॥
 स्यात्सोमसे स्यान्मनसे विलीनं क्षेत्रञ्च वर्ग्यास्तमद्भित्ति देवाः ॥ १८ ॥
 यद्भूदरेताः प्रभवेत् तदेदं विद्याद्घोरेतसि पूयते वा ॥
 सुतस्तु पर्यां स विजायते वा पित्र्योयमात्मा स्वपमस्ति पुत्रः ॥ १९ ॥
 सौम्यांशुपिण्डं द्वित्रिधा विभागाः स्युः सूनयोऽन्ये पितरस्सन्तोऽन्ये ॥
 सपिण्डता सप्तसु पूर्येत्प्राक्षीत् पुरादीर्घतमास्तमर्धम् ॥ २० ॥

• पाकः पृष्णामि मनसाविज्ञानं देवानामेनानि हिता पदानि ॥

वसे वक्रयेऽपिषत् तन्तून् वितस्मिरे क्वप्य भोतवाड" ॥२१॥ अ. सं. मं. १ । सू. १९४

• पाकः पृष्णामिति । पाको त्रिशुद्धहृदयो निर्दग्धः सङ्गहं मनसा अविज्ञानं अतिगहन-
 मिदं तत्पद्मं विज्ञानुमशुक्लं पृष्णामि । संदेहास्पदानि हीमानि देवानां पदानि निहितानि
 निगूढानि सन्ति । ततः पृष्णामि । एकहायने वसे इवास्मिन्नादिवि अधिकं तापमानात् सप्त-
 सोमसंस्थानं यजमाना भोतवै तिर्यक् तन्तून् वेनुमित्र वितन्वन्तिरम । यद्वा सप्तसोम संस्था-
 रूपतिर्यक्त्वनुमन्तानाय । सप्तप्युन्दसि वितन्वन्तिरमेति सायणोऽप्याष्टे । अथ याज्ञिक-
 सोमसंस्थानादादित्यपरतया व्याख्यानं नानोन रोचने । याज्ञिकस्य दीर्घतमसो षड्विज्ञाने
 पूर्वंनैपुण्यात् तद्विषयमभासाभेदस्यात् ॥ धरतुनस्तु षड्भ्यस्तद्वदनरुश्वचनः । तदप्य
 षापरपप्रननायोग्यत्वम् । तदतो वसे मंगानेऽधिक्यं विन्द्यान् सप्ततन्तून् सप्तमहोभागान्
 सूत्ररूपेण तद्विषयमभासाभेदं पुनरोतवै पुत्रपौत्रादिक्यसप्तके सन्नननाय वितन्वन्तिरम इत्येव
 साधीयानयः प्रतिपत्तय । अथवा प्राणिराशरे निहितम्येनानि देवानामग्निर्मादीनां
 पदानि मनसा हृदयतोऽविज्ञानं जानान पाको बालकोऽहं क्विभ्यः पृष्णामि । हे क्वप्य !
 परेताः पदद्वे तदप्ययति वयेऽधिक्यं प्रारभ्य सप्ततन्तून् अद्भामृशयि । भोतवै—उ
 पुनरमे तन्तुमंनानाय विनेभिरे । पाकरो वेऽप्यथो षड्भ्योऽप्यादयः शब्दास्तरुश्वचनस्य-

१ । ईयं सद्योयप्रिदितं हि तस्मिन् पिश्ये सहोऽग्नेतमितीममर्थम् ॥
 सशितमादी भतवान्महर्षिं न्य धामदेव्यो बृहदुक्थ ऊचे ॥ २२ ॥
 * महिः एषां पितरश्च मेरिरे देवा देवे बद्रुर्षि ऋतुर् ॥
 सम वेप्यबुध्न वान्पात्वेषु देवां तनुषु त्रिविदिषु पुत्र ॥ २३ ॥ (अ० १० म० ११ वृ १४ अ०)
 सहोभिर्द्विरव पतिचक्रमूर्त्ता पूर्वा धामान्यमिनामिमामा ॥
 तनुषु विश्वामुवतानि चेमिरे प्रासादयन्त पुद्व्य मता अतु ॥ २४ ॥ (१०१ २६ ६)
 १ । द्विषा स्तुतदाऽप्युर हविर्दिमाहपावपयत् नृणोऽन कर्मणा ॥
 स्वा प्रजां पितर पिश्ये सह चायोऽप्यदपुः प्रतुमातपत् ॥ २५ ॥ (१०१ २६ ६)

र्थं सः । तदणो युवां पीप्रमृत्प्यवत्यमिति प्राचीं तंजा । अरथं पीप्रमृत्ति गोत्रं
 पावते तु धैर्ये युतेति 'पाखिनिसमख्यात् । तेन पीप्रमृत्ते शीरद्वैरया इत्यत्र कर्त्तृ व कर्त्तृत्व-
 मिति सिद्धम् । वाम पुत्र । पीप्रमृत्त्याप्यन्ननयोपे पुत्र अधिष्टव्य विततनसारव्यमित्यर्थः ।
 पुत्रं विततनं च न केवलं पुत्रस्वरूपमात्रमिद्वयमनन्, अपि तु पुत्रतोऽप्यग्रे पीशादिषु तन्तु
 सनायाय चक्रे इत्याह-आतनाउ इति सतव सतानि तानि अद्वासुत्राणि पिपडावपद-
 द्वाशाणि । तत्र एकापयानां जननत् तत्तादात्म्यादानचेरने तेषु सतषु तन्तुशब्द सतान
 न-द्वय वदुसा मनुषां रथैरे वेदे इति बोध्यम् । अथवा-अथि शान्त् चर्ह ममसा पाक
 पत्रिर् निरूप्य पृच्छमि । कत्राऽरितसं मादयो देवा अत्रे नृ सत प्रजा अधिष्टव्य उपकथ्य
 सतनमसिद्वयमेमातवे उत्तरोत्तरं नन्तुसनायाय चक्रे पुत्रे किदिताभ्येनानि देशानां पदानि
 विद्वेषमयानि अद्वाद्रव्याणि विवेनो इत्यर्थः । बृहदुक्थादिमहर्षिणामानि तादृशसाविद्व्य
 विचानस्य प्रसिद्धाऽपि समर्थं अयमाद्य विशिष्याविज्ञानता दार्धनमसा तादृशप्रभकरयेन
 बृहदुक्थसहमावोद्वोचनोचिं यात् । अत्र कत्र इति विद्यादेशीतरयो अमयो वा तादृश
 विद्याप्रकाशका बृहदुक्थादिमहर्षयो वेपुनप्रभापवाद्यिषु शक्यते । बृहदुक्थस्तु तमर्थं
 स्पष्टमाचष्टे—

* महिः इति ॥ चनेप्यव्यय ॥ अस्मत्पितरोपि एषां देवाना सहस्रस्त्रेववा प्रमदन् । देवत्वं
 प्रसादो पितरो ब्रूरेव-द्वादिषु क्रु संस्त्रमवारयत् अपि च तानि तेजासि समविप्यसु
 संगतान्यासत् यानि अरिषु-द्वारन्ते । एषां देवानां शरारेषु पुनर्नित्रेचिषु पितर ॥ १ ॥
 नदाया पितर सद्गोभिर्बले सर्वै-लोक पश्यक्रामन् । अ-पैरमितानि पूर्वाणि स्थानानि परि
 भिद्यन्मश्न संशानि भुनजातानिः हस्त्रारपु म्ययस्यत् वदुमकारं च प्रजा अतुभ्योत्रीष्युदकानि
 वा प्रासादयत् । अस्मत्पितर पूर्वोऽद्विस हवामर्ष्येन सर्वं लोकं स्थाप्य पुरातनानि प्रहृ-
 क्षत्रादानि परित्यज्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजा अतुर्कानि तेजासि वा प्रसारितवान् इत्यर्थः
 २ ॥ सूत्र आदिप्यस्य पुत्रा अद्विरम अक्षुरं वद्वन्तं रथैरे हविर् इ स्वर्गं स्वर्गोत्तमक धा
 प्र दिव्य-नृणोऽन प्रमोऽनादनापदेन कर्मणाः द्विनकरन,स्थापयन्ति-उदित चास्त्रमितं
 च कुर्णितः किञ्च पितरोऽद्विस स्वा प्रजामुपाय पिश्य सह वितुतादित्यस्य चक्रे निहृष्टमज-
 क्तयेषु मनुष्येऽस्थापयत् । यथा पित्ये धन परिरथ्य पुत्रस्य प्रयच्यन्ति तद्वत् किंच तन्तुं प्रजां
 वितने कृतवत् ॥ ११० ॥ इत्ये ह्येतत् तन्नुय मजति । प्रज्ञेत तु मान्यवक्ष्येऽस्तरिति । तन्तु तन्विकिति
 मन्त्रव्याख्यायां प्रजा वै तन्तुरिति च माहाशयवधनेम्यस्व-तुशब्द प्रजायां प्रवर्तते ॥
 (१- १२-शिक्षोपनिषत् १३-ए मा ३११) ॥ श्रीकथा श्रीद् उदकमित्,
 रवितमि चैमै सर्वाणि दुगाणि दुर्गमानि वा यथातितरमित तथा बृहदुक्थ स्वां पत्रां
 वाग्मिन नाम स्मृत पुत्रं स्वमहर्षेनावपयत्त्यादिषु परेषु सूच्यादिषु आद्यादिति सायणो

नावा न क्षोद' प्रादिश शुधिव्या' स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ॥ १० ॥
 स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वा वरुष्वदधादापरेपु' ॥ २६ ॥ (१०। २६। ७) ;
 एषां बलानां पितरश्च देवाश्चापीशते ते समविष्यचुश्च ॥ , ,
 क्रतुं च देवेष्वदधु. पृथक्स्थानेमान् प्रमीताः प्रविशन्ति पश्चात् ॥ २७ ॥
 लोकान् सहोभिर्निखिलानटन्ति पूर्वाणि धामान्यमितानि मात्वा ॥
 यन्वदन्ति तन्वा भुवनानि तानि प्रसारयन्ते बहुधा प्रजाश्च ॥ २८ ॥
 ये सर्वाद्देो येऽप्यथ राक्षसा इति द्वेषाऽसुरा. सर्वाद्दशकानन्दमा. ॥
 मासेन सौम्याशय आत्मनि क्रमादाशेरते, विशतिरष्ट चाह्निका' ॥ २९ ॥

मन्त्रघट्टय व्याचष्टे ८ । १। १८ ॥ वयस्तु मम । महिम्न इति । एषा देवानां महत्त्व पितरोऽपि
 समर्थन्ते । पितरोपि देवत्व प्राप्ता सन्तोति वा देवत्व पितरोपि कर्म कुर्वन्तीति वा यत्र
 देवा किञ्चित् कर्म कुर्वन्तस्तत्र पितरोपि ससजन्ते इति वा तात्पर्यम् देवत्वपि देवः तं
 मियां स्वीय वल निवेशयन्ति । मृत्या नामाहुतियज्ञ वा जुहति । यत्र कश्चिदेव किञ्चित्कुरते
 तत्रान्योपि देव समासग्य स्वबलेन किञ्चित्सह कुरते । अत एव देवकर्मसु क्षेत्रज्ञाद्यात्म
 कर्मसु पितरोऽपि भागिनो भवन्ति । अथवा पितरोपि देवा इति कृत्वा पितर-पितृभि
 संसज्य कर्म कुर्वन्तीत्यर्थ । यद्वा अग्न्यादिदेवेषु भौतिक सोमो हूयते स सुयो यज्ञो भवति ।
 किन्त्वह देवा एव देवस्त्वानेव सोममयान् पितृन् सोशयितेऽनी जुहति । तत्र मनुष्या एव
 सोमं जुहति अपि तु देवा अपि देवेषु देवमथ क्रतु जुहतीत्यर्थ । यानीति प्रकरणात् सह
 करति । यानि महासि पितृणां समविष्यचु परस्परेश सह समग्य व्यङ्गिमगच्छन् उत अपि
 चान्त्यग्रीवनाकालपर्यन्तम् अरिषु अदोष्यन्त प्रतिभासन्ते स्म । तानि च्चा ऊच्य केन
 चिःकालेन एगमेव पितृणां ननुपु सपिण्डोकरणवेलालाया निविविशु सप्ताना पितृणां सहा
 स्वेकत्रीभूय पुत्रपौत्रादितन्तुरूपेषाभिष्यङ्गानि भूत्वा तन्मरणोत्तर तानि सहसि पुन
 स्ते रेव पितृषु भागश प्रविशन्तीत्यर्थ । सम विष्यचुरिति वक्तव्ये कालदोषाद्दनुस्वारपात ॥ १५ ॥

सहोभिरिति । सह शब्द पुत्रपौत्रादिवु स्यमान पितृदायवद्व्यपमाह । एत शब्दो
 क्षोक्वचन प्रकृते पुत्रपौत्रादिसप्तापत्यशरीराभिप्राय । पूर्वशब्द पुत्रादिवु पितृभाग-
 हुते पूर्वकालिकत्वं प्राह । धामशब्द पितृदाभिप्राय । यमितानि व्यवच्छेदरहितानि ।
 यन्वदन्ति तनुशब्दे । सप्तपट्पञ्चचतुस्त्रिद्वैकरूपा पितृसप्तका पितृभाग्या विरक्षिता ।
 भुवनशब्देन जायमाना सुप्तसप्तका पितृभाग्या गृह्यन्ते पुरुषेति बहुधार्थ । सप्तपट्पञ्च
 पत्नीशरीरेः शुक्राहुते पूर्वकालिकानि सप्तपट्पञ्चादिपञ्चच्छेदरहितानि पितृदरपाणि सप्त
 पट्टादिपञ्चच्छेदेष्वेवच्छेदयन्त पितर. सर्व पुत्रपौत्रादि समापत्यशरीरं सहोभि यीर्य
 परिचक्रमुः । पर्यात्रामन् । तानि च भुवनानि पुत्रादिरूपेषोत्पद्यमानानि सप्तसप्तकानि
 सहासि तनुपु पितृशरीरेषु सप्तपट्टादिरूपेषु न्ययमयन् । तद्विद्यतान्मनुर्वन् । एकविंशतिसप्तकेन
 पञ्चदशे परकेनेयेव जातं जातं भाग योभिशरीरे षड् सद्धानमकुर्वन् ॥ अचिद्यद्गम्ला'येन
 तानि भुवनानि सुप्तसहासि प्रजा सप्तापत्यान्यनुप्रासारयन्त, तत्र प्रसारणं ईकरूपम् अपितु
 कश्चिदधिकं कश्चिदल्पं कश्चिदल्पमिति विशेष- द्विधामनुष इति । एकविंशत्यादि पितृदरपाणि
 सुप्तसहासिमाणाः पुत्रादय तृतीयेन कर्मणा पुत्रोत्पादनरूपेण स्वविदमगुरी । सौम्यमहोरूप
 द्विधा आस्थापयन्त-आत्मनीनमत्याज्यमन्यत् । सवनोप स्वाज्यमन्यत् । तत्राद्यं सप्तपट्
 पञ्चादितोक्कलनयाऽष्टाविंशतिसंख्यम् । द्वितीयं स्वेकविंशति पञ्चदशादिमंकलनया पट्
 पञ्चासत्संख्यम् । इत्थं कृत्वा पितरः सर्वा प्रजामेकविंशतिभागरपां, पित्र्यसह पञ्चदशादि

नाक्षत्रमासादुदयैरथस्वैश्चन्द्रोऽशुभिन्दून् सृजतीह दंष्ट्रे ॥
 पिण्डोऽद्युग् विंशतित्रिन्दुमिस्तैरद्भ्य चोद्भूय वियातिजाले ॥ २० ॥
 तसिपण्डसंतानपशादपर्याग्युच्यन्ति तत्संतननं क्रमेण ॥
 पर्येक्युग् विंशतिरस्य पुत्रे सप्तान्धुरात्मैर्न्यनुयोगिसूत्रम् ॥ २१ ॥
 पुत्रादृताः पञ्चदशस्यपौत्रे पुत्रे षड्कां अणुयोगिसूत्रम् ॥
 पौत्रोत्पौत्रे तु सुता दंष्ट्रस्य पञ्चावशिष्टास्तु वसन्ति पौत्रे ॥ २२ ॥
 पट्येकभिन्दुकमतः परेभ्यः सुतयाः कृताः सौष्ट्यु चापरेऽस्युः ॥
 तदित्येमेकाः क्रमतोऽस्तिपिण्डः संतानितः सप्तसु पूर्येषु ॥ २३ ॥
 सौभ्यासुरा श्वात्मगता द्विधा पुनः स्युः स्वव स्युः पितरः पृथक्पृथक् ॥
 एकाधिका विंशतिरत्र सूनवः सप्तावशिष्टाः पितरो न सूनवः ॥ २४ ॥
 पुत्रस्य चाध्यात्मिभैर्दशविंशतौ स्युः सूनवः पञ्चदशस्यतमीह पद ॥
 पौत्रे पुनः स्युर्दशसूनवः परे पंचावशिष्टास्तु तदात्मतां गताः ॥ २५ ॥
 पद सूनवोऽथ त्रय पय सूनवोऽप्येकोऽत्र सूनुः पितरोऽत्रशेषिताः ॥
 इत्थं क्रमात् प्राणितनौ पृथक्पृथक् ते सूनवस्ते पितरोऽसुरश्चस ॥ २६ ॥
 पञ्चाशद्विंशं सहस्रमिदं सूरैः सदांसि पित्र्याणि सहानुशेरने ॥
 स्थतः पुनर्विंशतिरथ चादिताश्चतुर्व्युत्तारांशिसदांसि तद्विदुः ॥ २७ ॥
 तत्सूनवः पित्रसह-स्वकं सहोऽप्यास्थापयन्तीह सदास्थितं द्विधा ॥
 आत्माऽभुवद्विंशतिरथ च ध्रुवाः रसेषुभि संततितन्तये मितः ॥ २८ ॥
 चरचारि कर्माणि भवन्ति तत्र द्वाभ्यां ब्रह्मस्थानं उतापराम्भाम् ॥
 उत्पद्यजीवन् जनयत्यपत्याग्युत्कथ्य चन्द्र विलये प्रयाति ॥ २९ ॥
 प्रजायते पित्रसहोभिरादितश्चन्द्राच्च गृह्णाति पृथक् सह-समान् ॥
 विनुश्च चन्द्राच्च वह्निमितानि स द्वाभ्यामुपादाय सदांसि जीवति ॥ ३० ॥
 अथ द्विधास्थापितस्तत्सहस्रं यत् स्तोत्रैः सहः पित्रसहस्रं तन्तुयत् ॥
 गोत्रेऽपरेष्वानतमादधुस्तुयत् सास्तन्तितानां तृतीयकर्म तत् ॥ ५१ ॥

भाग्यस्य चावरेषु पौत्रादिषु धातत तन्तु वितायमानं सूत्रमादधु । एतदेकवृत्तीयं कर्म यत् स्वसह-
 विषयसहस्रं समुचितरूपेणावरेषु पुत्रादिषु सप्तसु पुरूपेष्ववपति । चतुर्थेन तु कर्मणा पित्र्यं सह-
 परेषु सप्तसु पुरूपेषु वित्रादिषु श्रुत्यर्पयिष्यति । तद्गह । पारमवारं गच्छन्त्या मौक्या जलप्रवाह-
 मिव स्थितिभिर्ज्वलन्सुप्रैरपररूपाया पृथ्या पाररूपाचारधान्प्रथा प्रदिशश्चान्तरन्ती
 दुर्गाणि प्रवाहस्थानीयानि तीर्थानि बृहदुक्तयो नाम महाकारमा महित्वा स्वमहिम्ना स्वां प्रज्ञामेक-
 विंशत्यादि सूत्ररूपामवरेषु पुत्रादिषु सप्तपुरूपेषु पृथ्वीस्थानेषु तथा परेषु वित्रादिषु सप्तपुरूपेषु
 चन्द्रप्रदिवृत्तयेषु धादधु । सोम्यसहस्रं पियदस्य सप्तविभागा कारिचक्रालान् पृथिव्यां
 पुत्रादिषु तिष्ठन्ति, कारिचक्रालान् चन्द्रे वित्रादिषु तिष्ठन्ति नात परं कुत्रापि तस्तिथनि ।
 तदित्य चचारि कर्माणि पितृणा व्याख्यातानि-पट्टपञ्चाशत्सहस्रं पित्र्यसह- उपादाय
 जन्मप्रहणं प्रथमं कर्म ॥ १ ॥ अथाविंशतिसरय नवीनं निजं सहोपदुवाद्दत्ते तद्द्वितीयं कर्म ॥
 आम्नां सहोमहणं भवति ॥ २ ॥ अथ पट्टपञ्चाशत्परसरय सवनीयभागस्यावरेष्वुपादानं
 तृतीयं कर्म, ॥ ३ ॥ तथाष्टाविंशतिसरयस्यात्मनो नभागस्य परेष्वुपादानं चतुर्थं कर्मेति
 शेषम् ॥ ४ ॥

संतानितं सप्तविधं तदुत्क्रमात् पुनर्यदा ज्योतिरुपेति तद्विजम् ॥

शोभेऽष्टमे स ततितन्तुसंप्रहात् संपद्यते स्वात्मनि पूर्णतागतम् ॥ ४२ ॥

स पूरुषः प्रैति यदा तदानामयं महांश्चन्द्रमसि प्रयाति ॥

आसप्तमं पूरुषमत्र तिष्ठन् विमुच्यते संततिबन्धसूत्रैः ॥ ४३ ॥

चन्द्रस्थसोत्वथ चन्द्रगः सन् प्रत्यर्षेद् यद्दि तदेष लन्धेः ॥

स्वैरष्टयुग्विंशतिविन्दु भिरते, विं च्छुप्रसूत्र. स भवेत्पत्येः ॥ ४४ ॥

यतश्चतुर्थं किल कर्म धीयते संसृज्यते यत् त्रिषु पूर्वकर्मसु ॥

भूतैः पृथिव्या तदितोऽतिमुच्यते नास्य प्रजादन्तुरिहास्ति चाततः ॥ ४५ ॥

इत्थ पितृभूतोमगतिः सपिण्डता परेषु सप्तस्वपरेषु चोदिता ॥

भूतात्मदिव्यात्मयुजोऽन्तरात्मनःसौमस्य नात. परत. स्थितिः कश्चित् ॥ ४६ ॥

पाराद्वाराद्य तटात् प्रसादं नावेव चान्द्रयाः प्रदिश पृथिव्याः ॥

दुर्गाणि तीर्थ स्थितिभिः प्रजासु सौम्योरस स्वविंदिहासुरोऽस्ति ॥ ४७ ॥

यथा तु चन्द्रात् पृथिवीमुपैति यथा पृथिव्या. शशिनं प्रयाति ॥

एव स्वकीयं च सहो नरस्यावरेषु चायाति परेषु याति ॥ ४८ ॥

यदाततं सप्तसु पूरुषेषु ध्यानसूत्र प्रचदामि तां गाम् ॥

प्रत्यर्षेणोत्सोद्धियते तदासौ स्वयोनिमायाति जहाति यूथम् ॥ ४९ ॥

	सपिण्डपुरुषा	पिण्डस्य सहासि	अप- स्थानि	सन्तानाः	पिण्डभाज पुरुषा पितरः	अपुत्रेपितृ- सहासि	सपुत्रे पितृस हासि
१	आत्मनि	१८	७	२१	७	१	१
२	पुत्रे	२१	६	१२	६	२	२
३	पौत्रे	१२	५	१०	५	३	३
४	प्रपौत्रे	१०	४	६	४	४	४
५	वृद्धप्रपौत्रे	६	३	३	३	५	५
६	अतिवृद्धप्रपौत्रे	३	२	१	२	६	६
७	वृद्धानिवृद्ध प्रपौत्रे	१	१	०	१	७	७
८	अष्टमे	०	०	०		८	८
		८४	२८	२९		८४	२८

* "अथ परेण पर एनावरेण यदा यन्म विप्रती गौरदस्यात् ॥
साकद्रोची कस्विदर्ध परागात् कस्विन् सूते न हि यूथे अन्ता ॥ २० ॥

मं. १ सू १६४ । अ. १० ॥

एकस्य पद् दश त्रिंशद्दशैर्वाशत्युदिता विभागा ॥
स्यु सप्तमाद्व्युत्क्रमपूर्वपुम्भ्योऽष्टाविंशतिस्तु स्वगता विभागा ॥ २१ ॥
चतुर्युताशीतिमितैस्नदित्यं सौम्यैः सहोभिधियेत य आत्मा ॥
सोऽयं महाश्चन्द्रमसो हि लोकादुपेत्य योऽप्यष्टतिभेदमेति ॥ २२ ॥
प्रेत्येन्दुगश्चन्द्रमसतुं धात्रा फोभीति पृष्टं प्रतिघक्ति चन्द्रम् ॥
विचक्षणः सोम इतो हि रेतो यदाभूतः सोऽहमिद्वार्तवोऽस्मि ॥ २३ ॥
नाक्षत्रिकद्वादशमासरूप संवत्सरः सोऽस्ति पिता स गर्भे ॥
देहं विनिर्माति तद्वेषमर्थं कौपीतकीया भगवन्त आहुः ॥ २४ ॥
१ "विचक्षणाद् अतवो रेत आभूत पञ्चदशात् प्रसृतात् पिन्वपत ॥
तमा पुसि कर्तव्यैरप्य्व पुंसा कर्मा मातरि मानिषिन्च ॥ २२ ॥
स जायमान उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उपमास ॥
द्वादश त्रयोदशेन पित्रा स तद्विदेह प्रति तद्विदेहम् ॥ २६ ॥
तन्म अतवो १ अमर्त्यं च १ अरमप्य्व तेन सत्येन ॥
तपसा अतुरस्मि, आर्तवोऽस्मि, कोऽसि त्वमस्मि ॥ २७ ॥
यदस्ति किञ्चित् तदिदं समस्तं स्नेहरथ तेऽरथ भवेद् द्विषैव ॥
आर्द्रं च शुष्कं च तद्वैतदासं विषादहोरात्रत एव सर्वम् ॥ २८ ॥

[शत. का. ६ प्र. ११ मा. २। कं. २३]

यदास्ति तेजो यदिहास्ति शुष्कं तद्ग्निमूलं स च सूर्यमूल ॥
तरसोममूलं स च चन्द्रमूल स्नेहो यदाद्रै तद्दहश्च रात्रिः ॥ २६ ॥
गायत्रिका ज्योतिरिदं ह्यहस्तत् पाप्मा तु रात्रिस्तम इत्यवेहि ॥
ज्योतिस्तद्ग्निस्तम पप सोमस्नाभ्यामिदं विश्वमभिव्यनक्ति ॥ ६० ॥

इति आर्तवाधिकरणम् ।

* अग्नावाहुतिर्गौरूपेण स्तूयते-अथ परेणेति । आहुतिर्गौरूपा धन्वरात्रीपमग्निमवस्ता ।
द्वयोदिते परेण स्वरादेन परस्तादुपरिवेशे स्वनेनावरेण स्वरादेनाहुप्य विप्रती सती सूर्यं
प्रत्युत्तिष्ठति । कद्रोची अगत्यनिरक्षयगमना सा गौ कं विभागमगच्छत् । कुत्र वा प्रदेशे
कद्रमुत्पादयति । इति न ज्ञायते । न होषं गौ समातीयगोमध्ये क्वचिद् हरयते इत्यर्थं ॥
अथवा सूर्यरश्मिरूपा गौर्वत्सस्थानीर्य यजमान पूर्व्वं त्रात्या विप्रती दिवं गच्छति । "त
वपन्त्येता सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकौऽधिवासः"—इति श्रुते । इति सायणभ्याख्या ॥

† विचक्षणादिति कौपीतकीयोपनिषदि श्रूयते । "यसौ वै सोमो राजा विचक्षणश्चन्द्रमा"—
इति कौपीतकिमाह्वये ७ अर्ष्याये १० कथिदकायाम् (१२। २ च) ॥ रेतः सोम ।
(वां मा ११। ७) ॥

ससाहाधिकरणम् ।

धावापृथिव्यौ न पृथक् पुरस्तां पृथ्व्या समं यौश्च दिवा च पृथ्वी ॥

कालेन सौर्य्या अमवत् पृथिव्या अपत्यरूपा पृथिवीयमन्या ॥ १ ॥

यथा तु सूर्येऽपि च ते सहास्तामथापि ते यद्वदिह स्थितेस्तः ॥

यथा च भूमावपि सूर्यवत्ते अन्ये सहस्तस्तदिहानुवच्चिम् ॥ २ ॥

यत्सृज्यते तत् त्रिकमेव साकं ह्यन्नादमस्थावपनं तदन्नम् ॥

प्राणो मनोवागिति यत् त्रयं तत् संश्लिष्यते तेन चिमाति सूर्यः ॥ ३ ॥

भूमिस्तु येयं पृथिवी पृथक्स्था तत्रापि तद्वत् त्रयमेतदस्ति ॥

सूर्यो मनस्तत्र तु वाक् तदङ्गं वागेव पृथ्वी मन एतदङ्गम् ॥ ४ ॥

• सूर्ये स्थितानामभिधा अर्मापां ज्योतिस्तु गौरायुरिति क्रमात् स्युः ॥

धावपनम् = मनः	मनः = ज्योतिः = घीः	(सु.) + (शु.)	घीः=घीः=मनः	अग्निः	तेजः	सूर्येः
धत्तादः = प्राणः	प्राणः = गीः = अन्त		अन्त=गीः=प्राणः	इन्द्रः	आपः	वायुः
धत्तम् = वाक्	वाक् = आयुः = पृथ्वी		पृथ्वी=वाक्=वाक्	धिरवे-	अन्नम्	अग्निः
			देवाः			

	अहानि	देवाः	अभिप्रावाः	छन्दासि	स्तोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	अहः	अग्निः	ज्योतिः	गायत्री	त्रिवृत् ६	रथन्तरम्	करिष्यत्	प्रायाति प्रयाति
२	अहः	इन्द्रः	गीः	त्रिष्टुप्	पञ्चदशः १५	पृहत्	कुर्वत्	स्थितम्
३	अहः	धिरवे- देवाः	आयुः	जगती	सप्तदशः १७	वैरूपम्	वृत्तम्	समानोदकम्
४	अहः	अग्निः	वाक्	अनुष्टुप्	एकविंशः २१	धैराजम्	करिष्यत्	प्रायाति प्रयाति
५	अहः	इन्द्रः	गीः	पङ्क्तिः	त्रिणवसः २७	शाकरम्	कुर्वत्	स्थितम्
६	अहः	धिरवे- देवाः	घीः	प्रतिष्ठादाः	त्रयविंशः ३३	रिचनम्	वृत्तम्	समानोदकम्
७	अहः	धीः	धीः	धीः	धीः	धीः	धीः	धीः

• यत् नितिसोमं हितायाम्—“ज्ये त्रिंशं रापुरिति ज्ञानाः स्तोमा भवन्ति । इषे पाथ ज्योतिः । अन्तरिक्षं गीः । अवावायु । एतेषु लोकेषु प्रतिनिष्ठानि (७ । २।४ = ७।३। ६ = ७।३। ५) इत्येवं ज्योतिषः पृथ्वीन्वमापुपयन्तु सुसोक्त्यमान्यान् तन्गुण्योपेक्षया द्रष्टव्यम् । प्रतिपिषट्-रानेषु प्रथमादिषु पृथिव्यादिशब्दस्वरूपानाम् । सूर्यस्य हि स्तरेषु प्रथमस्य ज्योतिःस्तत् पूर्वापरस्य आयुःसूर्यवितोषः ७

भूमिस्थितानां तु पुनस्त्रपाणां चाग गौरधद्यौरिति चाभिधाः स्युः ॥ १ ॥
 ज्योतिर्मनः प्राण र्होच्यते गौरायुस्तु च गस्ति यवस्ति सूर्यं ॥
 धागेव वाक् प्राण र्होच्यते गौमेन सेवह द्यौरिदि सेत् पृथिव्याम् ॥ ६ ॥
 त्रिवृत्कृतं ज्योतिरिद्वाग्निचक्रस्त्रिवृत्कृता गौरियमिन्द्र इष्टः ॥
 त्रिवृत्कृतायुस्त्रिवह विश्वदेवाः सहाधिदेवाः द्विषि ते त्रयः स्युः ॥ ७ ॥
 त्रिवृत्कृता चागियमश्रमुक्तं त्रिवृत्कृता गौरिदितर इहापः ॥
 त्रिवृत्कृता द्यौरिद्ध तेज उक्तं भूतानि तु श्रींण मुषि स्थितानि ॥ ८ ॥
 यावन्मनसा र्हिहास्ति साद्यौः पृथ्वी तु सा स्यादिह यावती वाक् ॥
 यावापृथिव्योः पुनरन्तरिक्ष्यः प्राणस्योरेव च सोऽनुपकः ॥ ९ ॥
 सूर्यस्त्रिलोकीमय पप पूर्व ह्यासीत् ततोऽभूत् पृथिवी त्रिलोकी ॥
 सूर्यो मनो चागय पाथिरोऽग्नि प्राणोऽन्तरिक्ष्यः पुनरत्र वायुः ॥ १० ॥
 * एकपाद् द्विपदो भूयो विचक्रमे द्विपात् त्रिपादमभ्येति पश्चात् ॥
 द्विपाद् चतुर्दो भूयो विचक्रमे स एकपदस्तन्वं समासते ॥ ११ ॥
 (अथर्व सं. १३। २। २) ॥
 प्रस्थानभेदाच्च तदित्यमेते यावापृथिव्यौ त्रिविधे भवेताम् ॥
 सूर्यं पृथक् ते पृथगेव पृथयां सूर्यश्च पृथ्वी च पृथक् कर्ताये ॥ १२ ॥
 परे च वीते अचरे च वीते यावापृथिव्यौ भवतः पृथक् ते ॥
 इमे तृतीये तु विवाहितेते ते एव माता पितरौ भवेताम् ॥ १३ ॥
 द्यौरिप सूर्यस्त्रिविधिः स उक्तो ज्योतिश्च गौरायुरिति प्रभेदात् ॥ १

* इति मन्त्रव्याख्याया गोपथे—“एकपाद् द्विपद इति । वापुरेकपाद् । तस्याकारो पाद ।
 चन्द्रमग्निपात् । तस्य पूर्वपक्षापरपक्षौ पादौ ॥ आदित्यस्त्रिपात् । तस्यैमे लोकाः पादाः ॥ अग्ने,
 पद् पादा । तस्य पृथिव्यन्तरिक्ष गौरायुधोयधिवनस्पतय इमानि भूतानि पादा । तेषां
 सर्वेषां वेदा मतिरात्मा”-इति सूर्यस्य अनेरत्र सच-पेन लोकत्रयात्पानात् सूर्येऽपि त्रिलोक्य-
 मुपपद्यते पृथिव्या चेति बोध्यम् । वापुरचन्द्रस्थायतं विचक्रमते । इतरसंभ्रहपक्षया चन्द्र-
 स्वात्कन्तरोप्राचा रेतया वायुमधाराधिनयोपपत्ते । वापुरचन्द्रे नास्तीति केचिदयतना द्याहस्तद्
 ज्ञानात् । वायो सर्वाकारपरिणामपितया चन्द्रेपि संभवात् । वायु विना चन्द्रगण्यसम्भवाच्च ॥
 चन्द्र आदित्यं परचात् परिक्रमते । परचादित्युक्त्या सूर्येपरिक्रमयान् प्राक् पृथ्वीपरिक्रमणं
 क्षम्यते । तदेव स्वष्टपत्ते परवाक्येन द्विपादैति । चन्द्र पृथिव्या अधिकं विचक्रमते पृथ्वी-
 मन्वेत्यत्रादित्यमभिक्रमते इत्यर्थः ॥ अत्रैवचन्द्रसूर्योऽपि पिष्टका वायो शरीरमुपाश-
 यन्ते । आकारस्य वाद् वायुना पर्याविवन्ते इति मन्त्रार्थः ॥

सूर्यं	
ज्योतिः	— गौ — आयु
अग्नि	— इन्द्रः — विश्वदेवा
वायु	— प्रेक्षुभं — जामतम्
साय	— प्रकाश — उत्सुष्ट
यव	— वेद — लोक
परिशर	— दृश्यता — आनयता
वृहत्	— धरातम् — रैवतम्

† एतरेव मातृकोत्रं (१८ अ.) त्रिलोक्य सूर्योपेक्षया
 दृष्टय ननु पृथिव्यपेक्षया । उत्तरराम्यह इत्युक्ते ॥
 ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमोभिर्यन्ति—“अथ वै लोकोग्योति,
 अन्तरिक्ष गौ, अग्नौ लोक आयुः । स र्धैव उत्तरराम्यहो
 ज्योतिर्गौरायुरिति श्रीपथहामि”-इत्याद्यभिप्रायवद्द
 स्थापिका एतरेवभूतिरत्र दृष्टया । (ए भा. १८ अ)

ज्योतिस्तद्ग्नित्स्वयं विश्वदेवा आयुश्च गौरिन्द्र इति प्रविद्यात् ॥१४॥

अग्निस्तु सर्वा अपि देवताः स्युः सर्वास्तथेन्द्रोपि च देवताः स्युः ॥

विश्वे च देवा अपि देवताः स्युर्देवा हि ते ये दिवमाश्रयन्ते ॥ १५ ॥

वेधस्वरूपप्रतिपत्तिहेतुश्छन्दो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥

गायत्रमग्नेरथ वैश्वदेव्यं स्याज्जागत त्रैष्टुभमैन्द्रमिष्टम् ॥ १६ ॥

तापोऽस्ति यावान् स तदग्निभागे यावान् प्रकाशः स तदिन्द्रभागः ॥

तद्द्वैश्वदेव्यं तु यतोऽस्य भागाद् भूतानि भूत्वा वहिराभवन्ति ॥ १७ ॥

यावांस्तु तापोऽस्ति ततोऽस्ति यज्ञो यावान् प्रकाशोऽस्ति ततोऽस्ति वेदः ॥

भूतोद्भवो यावति सोऽस्ति लोकस्त्रिभिः सहस्रैरिदमेकधरतु ॥ १८ ॥

यावच्च तापोऽस्य चतुर्दशं ते प्रहाः क्रमन्ते परिचार्यं तावत् ॥

प्रकाश एतस्य तु यावदस्ति प्रदृश्यते तावति सोऽवकाशे ॥ १९ ॥

यो भूतभावप्रभवोऽस्य भागः सोऽप्येत यावन् स तृतीयभागः ॥

* इत्थं त्रिरूपं त्रिविधं पुन स्याद् भर्गो महश्चाथ यश्चतृतीयम् ॥ २० ॥

• "संस्थिते संस्थिते सवने वाचयति —" मयि मर्गो मयी महीमयियशो मयि सर्वमिति । पृथि-
ष्वेव भर्गो—ऽन्तरिक्ष एव महो धीरेव यशोऽथ एव सर्वमिति ॥ १ ॥ अग्निरेव भर्गो वायुरेव मह
आदित्य एव यशश्चन्द्रमा एव सर्वम् ॥ २ ॥ वसव एव भर्गो रुद्रा एव मह आदित्या एव यशो
विरवेदेवा एव सर्वम् ॥ ३ ॥ गायत्रेव भर्गोऽस्त्रिष्टुकेव महः जगत्त्रेव यशोःनुष्टुकेव सर्वम् ॥ ४ ॥
प्राच्येव भर्गः प्रतीच्येव मह उदीच्येव यशो दक्षिण्येव सर्वम् ॥ ५ ॥ वसन्त एव भर्गो प्रीप्य
एव महो वर्षा एव यशः शरदेव सर्वम् ॥ ६ ॥ त्रिवृदेव भर्गः पञ्चदश एव महः सप्तदश एव यशः
एकविंश एव सर्वम् ॥ ७ ॥ ऋग्वेद एव भर्गो यजुर्वेद एव महः सामवेद एव यशो महवेद एव
सर्वम् ॥ ८ ॥ होतृव भर्गोऽम्बुत्पुंरेव मह उद्गातृव यशो प्रह्वय सर्वम् ॥ ९ ॥ धागेव भर्गः
प्राण एव महश्चतुर्वेद यशो मन एव सर्वम् ॥ १० ॥ स यदाह मयि गर्भं इति—पृथिवीमेवैतं
लोकानामाह, अग्निं देवानाम्, वसुं देवान् देवगणानाम्, गायत्रं छन्दसाम्, प्राचीं दिशाम्,
वसन्तमृत्तानाम्, त्रिवृतं स्तोमानाम्, अ-वेदं देवानाम्, होत्रं होत्रकाणाम्, वाचमिन्द्रियाणाम् ।
सत्वा एष दशधा चतु सपद्यते । दश च ह वै चतुर्विराजोऽक्षराणि । तं गर्भो उपजीवति । श्रीर्वै
विराद् । यशोऽन्नाद्यम् । श्रियमेव तद्विराज यशस्यन्नाद्ये प्रतिष्ठापयति ॥ प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्व-
मनुप्रतितिष्ठति ॥ गौपथ्यध्रु- पू ५ प्र ॥

भर्गो महो यश इति अभिप्रधानाम्द्राज्योतिर्गवायुपामुच्छिष्टानि प्रख्याणि । उच्छिष्टान्जिह्वे
सर्वे इत्याथर्वेणुप्रति- ॥

१ भर्गः	पृथ्वी	अग्निः	वसव	गायत्री	प्राची	वसन्तः	त्रिवृत्	ऋक्	होता	वाक्
२ मह	अन्त- रिक्षम्	वायुः	रुद्राः	त्रिष्टुप्	प्रतीची	प्रीप्य	पञ्च दश	यजुः	वाच्यः	प्राणः
३ यशः	धोः	आदित्य	आदित्याः	जगती	उदीची	वर्षा	सप्त- दशः	साम	उन्नाता	धत्
४ सर्वम्	आप	चन्द्रमाः	विरवेदेवाः	अनुष्टुप्	दक्षिणा	शरत्	एक विंश	मह	महा	मनः
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०

* बृहच्च वैराजकरवते च त्रीण्यत्र पृष्ठानि दिवाः प्रपिघात् ॥
 रथन्तरादीन्पटाणि तानि त्रीण्येव पृष्ठानि मथन्ति पृथ्व्याः ॥ ५१ ॥
 बृहन्ति तु त्रीणि मनासि विद्याद् रथन्तारादिनि मथन्ति चाच. ॥
 ११ पक्षैकमेवा तु रथन्तराणामिकमन्येष्वतिमन्यते तत् ॥ ५२ ॥
 त्रिधा च भूमिः पृथिवी यथाचीर्षाग् गौरथ चीरिति भरुयोऽऽशाः ॥
 चाचो हि भूतानि च पञ्चगाव वृष्णा अथ चीरिह भूतदेहा ॥ ५३ ॥
 † देवा मनुष्याः पितरोऽसुराश्चेत्यम्भासि तु चा इह संप्रतीयात् ॥
 आपोऽमृतक्षारसुरादयो ये रसाश्च भूतानि तु तानि विद्यात् ॥ ५४ ॥
 देवाश्च भूतानि च सृष्टयः स्युर्भूतेषु देवाः समधिष्ठिताः स्युः ॥
 अमुत्र देवा इव भूतसंघा इहोत्थया सन्ति तिरस्नतोऽप्ये ॥ ५५ ॥
 आमुष्मिन्ना वा पुनरेदिका वा विपर्ययन्तेऽपि परस्परये ॥
 अमोन्पमेपां परिवर्तनं यत् स्वाभिविकं स्यादपि वृत्रिमं तत् ॥ ५६ ॥
 देवस्वरूपप्रतिपत्तिहेतुरद्यन्तो विनैतेन न रूपसिद्धिः ॥
 यावामनुष्टुप् दि गथा तु यद् क्रियेयामतिच्छुन्द इति स्मरन्ति ॥ ५७ ॥
 यो भूतभाव प्रथम स भागो भूद्वेषते यावद्यं द्वितीय ॥
 तापस्तृतीयस्तमभिप्रयुं मौमोऽग्निर्ध्वं ज्वलिति प्रसह्य ॥ ५८ ॥
 यावत् स आद्य स इहाध्रभागः पश्यन्ति यावद्भुवमाप यताः ॥
 तेजः परस्ताद्य तृतीयभागः संस्था पृथिव्या एविपर्ययेण ॥ ५९ ॥
 लोक पुरस्तात् परतोऽस्ति वेदो वेदाश्च यज्ञोऽहरहः प्रवृत्त ॥
 पृष्ठान्यथ त्रीणि रथन्तर् च वैरूपमूर्ध्वा अपि शाकरं च ॥ ६० ॥
 अनुज पश्यामि यथा त्रिधा वृत्तानिहापि पश्यामि तथा त्रिधा वृत्तान् ॥
 अन्यानि रूपाण्यपि च त्रिधा त्रिधा सर्वत्र पश्यामि तदन्वयादिव ॥ ६१ ॥

* इयं वाचरथन्तरमसौ बृहत् (तै. स. ३। १। ७) ।

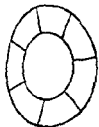
याचत्री च त्रिष्टुप् चेति स्वसपदा शकरी । (तै. सं. ३। ९। २)

उभे बृहदधत्तरे भवत । इयं वाच रथन्तरम् । असौ बृहत् । आन्त्यामेवैनमन्तहेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाश्चापानाश्च । दिवश्च पृथिव्यारश्च । सर्वैरसादिज्ञाद् वेधात् ॥ (तै. ब्रा. १। ४। ९)

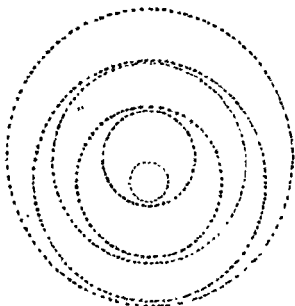
भद्रे रथन्तर तद्वैरूपं, यद् बृहत् नदीराजम् । मज्जयन्तर तच्छाकरं, यद् बृहत् तद्वैवतम् । (ऐ. मा. १० अ.) । बृहत् वा इदमन्ते रथन्तर् चात्सा । वाक् च वैतन्मन्तरवास्ताम् । वाग् वैरयन्तर् भनोबृहत् । तद् बृहदूर्ध्वं ससृजान रथन्तरमत्यमन्यत । तद्वयन्तर् गर्भमधत्, तद्वैरूपममृजत । ते द्वे भूत्वा रथन्तर च वैरूपं च बृहदव्यमन्येताम् । तद्बृहद्गर्भमधत् तद्वैराजममृजत, ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजे च रथन्तर् च वैरूपं चाव्यमन्येताम् । तद्वयन्तर् गर्भमधत्, तच्छाकरममृजत । तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तर् च वैरूपं च, शाकरं च, बृहच्च वैराजं चात्यमन्यन्त । तद्बृहद्गर्भमधत् । तद्वैवतममृजत । तानि पद् पृष्ठान्वात्मव (ऐ. मा. १३ अ.)

† सूर्योद्भूता ज्योतिष्मन्त आग्नेया प्राणा देवाः ॥ १ ॥ चन्द्रोद्भूता ज्योतिष्मन्त सौम्या प्राणा पितरः ॥ २ ॥ पृथ्व्युद्भूतास्तामसा प्राणा असुराः ॥ ३ ॥ मनुष्या दिशरीरोद्भूता इक्ष्वांसः प्राणा मनुष्या गन्धर्वा वा । जावानां मनुष्याः । मृगानां गन्धर्वाः ॥ ४ ॥ निर्विशया इवन्त स्वभूता दिव्या प्राणा श्चपयः ॥ ५ ॥ ।

द्वितीय पृष्ठे

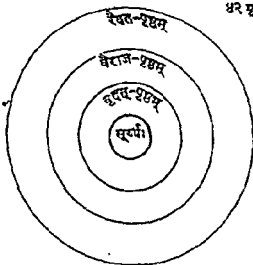

	काल	वैगनी	शोण	हिरण्य	पीत	हरित	नील	काल
अग्निः								
सोमः								
	पीत	हरित	नील	कालः	वैगनी	शोण	हिरण्य	

४० पृष्ठे

४२ पृष्ठे

- आयाति चार्वाङ् भवति प्रयाति पराङ् भवत्येतदिद्वैकरूपम् ॥
अथ द्वितीयं ह्यितमस्ति रूपं यस्मै न चार्वाक् न पराक् प्रपत्तिः ॥ ६२ ॥
रूपं तृतीयं चलतां समानोदकै न चेत् पृष्ठपुरोगतिः स्यात् ॥
रूपत्रयं यद् घञि तद्वदेव त्रयं प्रविधात् पृथिवीविभागे ॥ ६३ ॥
- अथो करिष्यत् प्रथमं स्वरूपं कुर्वतुनर्मध्यममस्ति रूपम् ॥
कृत तदन्त्यं तदिदं त्रिधा यद्विधेवमेतत्पृथिवीविभागे ॥ ६४ ॥
- ऋतुत्रयं चाग्निवृत्ते घसन्तोऽथोष्मोऽथ वर्षा ऋतुरेव शुक्लः ॥
ऋतुत्रयं तत्क्षयकृतं शरद्वा हेमन्त एधं शिशिरः स रुष्णः ॥ ६५ ॥
- प्रातश्च मध्यन्दिनमत्र सायं त्रीण्येव लोके सवनानि सन्ति ॥
वार्यं च तारुण्यमथो जरा वा सर्वत्र सन्ति त्रिविधा अवस्थाः ॥ ६६ ॥
- अयं च लोकोऽथ यदन्तरिक्षं ह्यसौ च लोकस्त्रय एव लोकाः ॥
यावन्ति चैवं त्रिविधानि लोके सर्वाणि पाकृष्णमनःकृतानि ॥ ६७ ॥
आमुष्मिन्कारयेवमिह त्रयाणि त्रयाणि तद्वत्पुनरैहिकानि ॥
पाङ्क्तुस्तद्वहोभिर्द्विधाद् विधाता यत्सप्तमं तत्र न कृत्यमासीत् ॥ ६८ ॥
महावतं वा यदि याऽविवाक्यं स्यात्सप्तमं चाहरिदं भवेच्छ्री ॥

• एतरेयब्राह्मणस्य विद्याध्यायादारभ्येतत्प्रकरणे द्रष्टव्यम् ॥ पितृडास्त्रिविधा -
स्वज्योतिष परज्योतिष अज्योतिष । स्वज्योतिषा सूर्यादीना त्रीणि पृष्ठानि-वृहत्, वैराजं,
रैवमिति । पृष्ठत्रयं साहस्रमुच्यते । तृतायपृष्ठपर्यन्तं सूर्यात् त्रिजातिका अर्थाः सपृष्टाः
सचरन्ति ज्योतीषि च, शश्वरचायुषि च । अहान्येतान्यभिप्रवाराण्यानि प्रत्यहं पञ्चपृष्ठास्तोमा-
त्रिवृत् पञ्चदशैकविंशत्रिण्यवप्रयश्चिरात् । १ । १२ । २१ । २७ । ३३ । त एव पञ्च देवा अग्नि-
वायुश्चादित्या इति त्रयोऽनय वैश्वदेव्य धैशतमिति द्वौ सोमौ । तावेव पन्द्रदिशात्थ्या सोमौ ॥
संहस्य चाथ सर्वो नाम प्रजापति । तस्य त्रयो भागा-अग्निदत्त सप्तदश वपद्कारश्च ।
साहस्रस्य प्रभृतिरनिरुद्र, मध्य सप्तदश, अवस्तानो वपद्कार ॥ तत्पृष्टरीरे त्रेधा देवा
ज्योतीषि च गावश्चायुषि च । ज्योतिर्मया आग्नेया, गोमया ऐन्द्रा, आयुर्मया वैश्वदेव्या ॥
अग्नि सर्वा देवता इन्द्र सर्वा देवता, विश्वेदेवा सर्वा देवता । त्रिवृदग्निर्गायत्रदण्डा ।
पञ्चदशेन्द्रर्षेष्टुभ । एकविंश आदित्यो जागत त्रिण्य सोम आनुष्टुभ । त्रयश्चिरात् सोमोऽ
तिष्ठदण्डा ॥ अष्टौ वसवोऽग्निरिति गायत्र । एकदश रुद्रा इन्द्र इति त्रैष्टुभ । द्वादशादित्या
आदित्य इति जागत ॥ यमुभिः सभृता द्वादशादित्या वसुमया अष्टविमहा भवन्ति त एन्द्र
ज्योतिर्मया विश्वेदेवा भास्वरश्चन्द्र । यमुभाधान्यादशरुद्र आनुष्टुभ । दिक् सोमस्वतिष्ठदण्डा
इति देवदण्ड ॥ एवमज्योतिषा पृथिव्याद्गोनामपि त्र्याणि पृष्ठानि-रयन्तः वैरुन् शाश्वरमिति ।
पृष्ठा साहस्रमेतत् । तृतीयपृष्ठपर्यन्तं पृथ्वीतस्त्रिजातिका अर्थाः सचरन्ति-वाग् गी ह्यी
रिति । अहान्येतान्याभिप्रविकानि । अभिप्रवरश्चपरिवर्तनम् । एकेनाहोरात्रेण स्वधर्म्येण चैषां
परिवर्तने भजनीत्याभिप्रविकृष्यम् । प्रत्यहं पूर्ववत् स्तोमा, देवा, देवगाणा, दण्डानि च ॥
पञ्चदशपि स्तोमेषु अग्ने परिरियतिविशेषा अतएव उच्यते । त्रिवृत् स्तोमेषुनेर्वाजो वपन्त ।
पञ्चदशान्ते मोष्य । एकविरान्ते वरा ॥ अत्र परमग्ने शीघ्रनेति शरत्नाय । त्रिण्यवानूर्ध्व-
मग्नेर्वाशाश्वमन्त । एकैरुद्र एव आनोद्गोमत्तपहानि भजन्तानि पञ्चतंत्र ॥ अग्नेव शाश्वमन्त
धावौ सोमौ वृक्षे । अहान्यपरिमर्षयं संक्रमणं सवन तत्रेवा-यत् माध्यन्दिनं तृतीयं चेति ।
पशुति, पितृमादेनोपभोग, निवृत्तिप्रवरचेति । प्रवेत्, पृष्ठांशमणं, शहिष्करचेति ॥

अग्निप्रहन्थेव हि भोग्यवस्तु समुक्तिमागाम् कृतकस्य आत्मा ॥ ६६ ॥
 समाहतः पूर्णमभूदितोरथं तत्सृष्टिकर्मणि यदग्निं केचित् ॥
 दशाहतस्तु प्रवदन्ति चान्येऽन्ये द्वादशाहेन यदग्निं तद्वत् ॥ ७० ॥
 दिवं उपहेत्साध भुवं उपहेत् व्यधात् तदित्यं पडद्वः स पृष्ठथः ॥
 छन्दोमनाद्या तु पशुंस्त्र्यधेण सृष्ट्वा कृताथो दशमेऽहनि स्यात् ॥ ७१ ॥
 अस्याः पृथिव्या उपरिस्थिता ये दुर्वायगौपथ्यचलालयायाः ॥
 ये जन्तवः पृथिनवदश दृष्टा विद्यात्पशुंस्तान् क्षितिलोमभूतान् ॥ ७२ ॥
 यथां प्रसृष्टिः पृथिवीप्रसृष्टेभिर्ना तदित्यं प्रथमं विधाय ॥
 याथापृथिव्यां तत एव पश्चात् पशुस्थवाङ्मण्डलमनांसि चक्रे ॥ ७३ ॥
 ये प्रायणोयोदयनोयभूतो द्वौ चातिरात्रौ पृथगत्र सृष्टौ ॥
 प्रारम्भकालोऽप्यवसानकालस्यौ द्वादशाहप्रतिपूरकौ स्तः ॥ ७४ ॥
 एकेन चाद्वा दशभिस्त्वहोभिः शवेन चाद्वा च सहस्रेकेण ॥
 अन्यान्यसृष्टीरसृजद्भिधाता सर्वं सहस्रेण तु वत्सराणाम् ॥ ७५ ॥
 सृष्टिप्रभेदानु तदित्यमहां भवन्ति ते ते बहवः प्रभेदाः ॥
 तथाप्यहोराप्रकृतैश्च सृष्टिः सर्वा बभूवेति हि निर्विवादम् ॥ ७६ ॥

सं.	ग्रहानि	ग्रहर्ना- मानि	देवाः	छन्दोसि	हतोमाः	पृष्ठानि	रूपाणि	रूपाणि
१	ग्रहः	ज्योतिः	अग्निः	गायत्री २४	त्रिष्टुप् ६	सप्तन्तरम् १	करिष्यन्	एति-प्रेति
२	ग्रहः	गीः	इन्द्रः	त्रिष्टुप् ४४	गजदशः १५	सृष्टत् (१)	कुर्वन्	स्थितम्
३	ग्रहः	आयुः	विरवेदेवाः	जगती ४८	सप्तदेशः १७	वैरूपम् २	कृतम्	समानोदकम्
४	ग्रहः	वारु	अग्निः	धनुष्टुप् ३२	एकविंशः २१	वैराजम् (२)	करिष्यन्	एति-प्रेति
५	ग्रहः	गीः	इन्द्रः	पंक्तिः ४०	त्रिष्टुप् २०	शाकरम् ३	कुर्वन्	स्थितम्
६	ग्रहः	घीः	विरवेदेवाः	अतिच्छन्दाः ५२	प्रयच्छियाः ३३	स्थितम् (३)	कृतम्	समानोदकम्
७	ग्रहः	धी	धीः	धीः	धीः	धीः	धीः	धीः

॥ इति सप्ताहधिकरणम् ॥

यज्ञाधिकरणम्

त्रैलोक्यमन्तर्भवतीह यस्मिन्स्तरपारमेष्ठ्यं पद्ममध्यतिष्ठत् ॥

• प्रजापतिस्तनुं वितायमानं त्रयीमयं यज्ञ इति प्रतीयात् ॥ १ ॥

[शत. ४ कां. ४ प्र. = ब्रा.] तै. ब्रा. १ कां ४ प्र. ६ अ.

प्रजापतेर्यत्प्रथमं स्वरूपं तंश्चानिच्छन् ह्ये ततो निरुद्धम् ॥

स्थात्तच्चतुर्धा प्रविभक्तमीक्षे मूलं च सत्यं च पशुं च यज्ञम् ॥ २ ॥

प्राणा इमे तत्र गतास्तु वाचस्तेजांसि ते ज्योतिषि मानसे स्युः ॥

एते त्रयः संमिलिता इहात्मा प्रजापतिः स प्रथितः स यज्ञः ॥ ३ ॥

प्राणो मनो वागिति मूलरूपं चागेष सत्यं द्विविधं तदिष्टम् ॥

लोकाश्च वेदाश्च पृथक् त्रयस्ते मर्त्या नु लोका अमृता नु वेदाः ॥ ४ ॥

लोकः—यद्भूर्भुवः स्वरस्तदियं त्रिलोकी स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽपि सौक्ष्म्यात् ॥

पृथ्व्यन्तरिक्षद्युधिमागतोऽपि स्थौल्याच्च सौक्ष्म्याच्च ततोऽतिसौक्ष्म्यात् ५ ॥

भूरादिकं तत् त्रिकमन्तरन्तः पृथ्व्यादिकं स्प्राप्तु बहिर्बहिस्तत् ॥

स्थूलं तु स्थूलमथानिसूक्ष्मेणोहातिसूक्ष्मं समतामुपैति ॥ ६ ॥

यावद्दधनं तद्युधिर्वीस्वरूपं तेजो द्युरूपं प्रतपत्स्वमावम् ॥

यत्स्पन्दते यत्पवते तदन्तस्नदन्तरिक्षं त्रिषु लोक्यन्ते ॥ ७ ॥

वेदाः—स्वोमो यजुश्चेत्पथ सामऋक् च रथन्नरं नाम बृहच्च तद्वत् ॥

विद्यात्रयीयं प्रथते तदन्नं ताः प्राणैकलपा अमृताहि वाचः ॥ ८ ॥

विद्याप्रयी साम यजुश्च ऋक् च त्रय्यां हि भूतान्यल्लिलानि सन्ति ॥

[शत. १०।३।१]

त्रयीन्तु विद्यामिह सत्यमाहुः तत्तायते सत्यमितो हि यज्ञात् ॥ ९ ॥

[शत. ६।४।२]

वेदत्रयी वागियमस्ति सर्वा वेदास्त्रयो यावति तावति स्यात् ॥

प्राणात्मयज्ञोऽयमथास्य योनिर्यज्ञस्य वेदास्त्रय आशयश्च ॥ १० ॥

† यज्ञो हि वेदाशय एव योनिर्वेदत्रयस्येत्पथवा यदामः ॥

विद्या त्रिधातुस्त्वयमाशयेऽस्मिन् शेते त्रिधातुस्तत एव यज्ञः ॥ ११ ॥

[शत. ५।४।७]

वेदैर्हि यज्ञं तनुते यजुर्भिस्त्वयेऽथ ऋग्भिस्त्वथ सामभिस्तु ॥

यज्ञस्य रूपं क्रियते त्रयस्ते वेदास्त्रयीरूपमथैव यज्ञः ॥ १२ ॥

वेदत्रयी वागियमस्ति तत्र प्राणः स वाचैव तथा त्रिलोकीम् ॥

उत्पाद्यन् विक्रमते त्रिधातौ त्रिविक्रमो विष्णुरतः स उरुः ॥ १३ ॥

• प्रजापतिर्वा एव वितायते यज्ञः । तै. ब्रा. १।४।६ ॥

† यज्ञो वै विष्णुः । स देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे वेगामिधं विक्रान्तिः । इदमेव प्रथ-
मेन पदेन पश्यत । अथेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन । दिवमुच्यते । एतामेव वेप एतस्मि विष्णुर्वेपो
विक्रान्तिं विक्रमते ॥

दिवं महोक्षयेन महावतेमान्तरिक्षमामोदिममग्निना च ॥
 पृथ्वी चितोऽग्निर्महदुक्षयमस्वि घौऽन्तरिक्षं तु महावतं स्यात् ॥ १५ ॥
 यावन्महोक्षयं सप्रुथो समुद्रो महावतं नाम समुद्र पथः ॥
 अग्निस्त्वमीषां यजुषां समुद्रपथः समुद्रा इह देयलोकाः ॥ १५ ॥
 स्रुदांसि तानन्यथ तानि चानु लोकाद्य लोकाननु चायमात्मा ॥
 एकैक आत्माऽवमतः शरीरि पृथक् समुद्रैः क्रियते समुद्रः ॥ १६ ॥
 यज्ञेषु यज्ञः सवतेऽधिकृष्टा देवेषु देवोऽश्मद्-सु तद्वत् ॥
 यथादिकं मासिकमेव न्ययत्तरो यथादानि महावतं तत् ॥ १७ ॥
 वायुश्च पञ्जाधिगतोऽस्ति देवान् महत्तदुक्षयं प्रतिपादयामः ॥
 आख्यायतेऽशीति यशान्महोक्षयं तत्रायमर्षो भुवमग्निराग्ने ॥ १८ ॥
 अचन् महोक्षये चरतीह सोऽकींशोऽग्निं स आप्नोति ततोऽयमात्मा ॥
 अशीतिरशं य इहाप्रभोक्ता सोऽकं स उत्तिष्ठति निभ्यमुक्षयाम् ॥ १९ ॥
 प्रजापतिर्यावदयं पुरासीद् भूतानि भूत्वा स यमूय विक्रः ॥
 प्राणा हि यावन्त इमान्यभूयन् भूतानि भूतेऽयुनामसुन्दरे ॥ २० ॥
 प्रजापतिः सोऽश्वद्वप्र पृथ्वी भूतन्तस्त्वं दिव षण्य देवाः ॥
 संभृत्य तद्भूतस्त्वं हि तेजहोनामिपश्यन् स महानवर्ति ॥ २१ ॥
 संघस्तरं यत्परिपच्यतेऽं महदुयने सत्सप्त आर्षुरस्मै ॥
 इन्द्रः प्रकेशः स महासन्तोऽभूत् तदा अतं तदि महावतं स्यात् ॥ २२ ॥
 महावतं यत् तदहः प्रसिद्धं तद्व्रमे द्रं वृद्धतीसद्वस्त्रम् ॥
 अशीतयस्ता प्रभवन्ति ताभिर्महोक्षयमाख्यायत इत्यथेहि ॥ २३ ॥
 प्रत्येकमाहुर्वृद्धतीषु पदत्रिशदक्षरास्येव तदक्षरं तु ॥
 विराडिहाग्निः स दशाक्षरः स्यात् श्रीण्यत्तत् पण्डितानान्यहाग्नि ॥ २४ ॥
 प्राणो हि नरमाद् वृद्धतीसद्वहान् संपयमानात् परतोऽस्ति सोऽयम् ॥
 महामयो ब्रह्ममयोऽयथा स्यात्स देवतात्माऽप्यथवाऽमृतात्मा ॥ २५ ॥
 अग्निर्बहुः स्यादिह चापने यो यवोविशोऽथी गरुडः सुपर्णः ॥
 अहानि चास्येह यवोविधानि संवत्सरोनाम प्रजापतिः सः ॥ २६ ॥
 स संस्यते तस्यत्सोऽप्र मागान्महत्तदुक्षयं प्रतिपादयामः ॥
 रत्नं तमस्वाप्पनुवात्पृचा च साम्ना च भूयो यजुरेति चाग्ने ॥ २७ ॥
 लोके विलोके न महावतं तत्राद्या विलोके महदुक्षयमेतन् ॥
 अग्निं तु पश्यामि सप्य आत्मा रत्नानु भूत्वाग्निमर्पात् पते ॥ २८ ॥
 श्रुकसामथोरत्र यजुःस्पर्पातिर्यजुस्तदाश्रित्य हि ते भवेताम् ॥
 उत्पद्यते यत्र यजुर्नर्तनं तद्वर्कं च सामापि नये भवेताम् ॥ २९ ॥
 सूर्ये प्रथो तावदुदाहरामो यन्मण्डलं भाति महन् तदुक्षयम् ॥
 यदोप्यतेऽस्ति महावतं तदयन्मण्डलेऽस्मिन् पुष्टयोऽस्ति सौग्निः ॥ ३० ॥
 "अग्निः पूर्वाङ्के दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अन्धः ॥
 "सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरश्वस्त्रिभिरेति सूर्यः ॥ ३१ ॥
 (तै. सं. ४ । ३ । ११ भाष्ये श्रुतिः)

इत्येवमन्यैर्दुदाहृतं प्राक् तत् कल्पनामात्रमसारमुक्तम् ॥
 वैदिरश्यास्त्रिभिरेव सूर्यः प्रातश्च सायञ्च दिवा च नक्तम् ॥ ३२ ॥
 श्रयेद्य विद्या तपतीयमेवा यो मण्डलेऽस्मिन् पुरुषः स मृत्युः ॥
 यद्वाप्यतेऽर्चिस्त्वमृतं तदेतन्नत्वेव मृत्युश्चियतेऽमृतस्थः ॥ ३३ ॥
 "अन्तरं मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितम् ॥
 मृत्युर्विषस्वन्तं वस्ते मृत्योरात्मा विवस्वति" ॥ ३४ ॥
 तदर्चिपस्वत्पुरुषस्य चैतचन्मण्डलं सा भवति प्रतिष्ठा ॥
 उपधे महत्येव महाप्रतं स्यादग्निश्च सर्वत्र तथेति विद्यात् ॥ ३५ ॥

अग्निर्द्विधाऽस्त्याहवनीय एकः प्राणश्चित्तेऽग्नौ सति धीयनेऽग्निः ॥
 यश्चरियतेऽग्निः सद्दिवाग् यजुर्वत् स पुरुषोऽस्मिन् पुरुषाश्च सप्त ॥ ३६ ॥
 चत्वार आत्मा पुरुषा अथ द्वौ पक्षावर्थकः पुरुषोऽस्ति पुच्छम् ॥
 तैः सप्तमिथः पुरुषः स एकः प्रजापतिः श्रीभिरमुष्य शार्पम् ॥ ३७ ॥
 ऋक्सामयोर्नोऽक्रमणं कदाचित् ते नाधमन्यस्य तयोश्च नाजम् ॥
 अग्निस्तु वागध्रमतः स गच्छत्युत्क्रम्य तृप्तिं कुरुते परस्य ॥ ३८ ॥
 चित्तस्य वाचश्च य उत्तरोत्तरिक्रमः स यज्ञो मत पेतरेयके ॥
 मनोऽस्ति वाचो मनसोऽग्नि वागियं प्राणस्य यज्ञस्य हि ते सुवर्तनी ॥ ३९ ॥
 खेभ्यः पराङ्वाहितचैततेजो रुद्धं विरुद्धं चरदस्विताधीः ॥
 अस्तित्वर्थाकल्पकवस्तुधर्मो वेदोऽथ वेदोद्भवकृद्धि यज्ञः ॥ ४० ॥
 सोमोऽमृतं सोम विना कृत नखं सोमेन सोमो यदि हन्यते वलात् ॥
 तस्मिन् सहस्यग्निरुदेति सोमजो यतः सहो यज्ञमिमं प्रचक्षते ॥ ४१ ॥
 * अग्नौ कृतोऽग्नित्वमुपैति सोमः स चाग्निरुद्धान् श्रियते स सोमः ॥
 (बृहज्जाबालोप. २ ब्रा.)

अग्निश्च सोमश्च विपर्ययेते यतो मिथो यज्ञमिमं वदामः ॥ ४२ ॥
 प्रजापतिस्तायत पृथ यज्ञः प्रजाः प्रजातास्तत पृथ सर्वः ॥

(तै. ब्रा. १।४।६)

यज्ञं तमेवान्वलिला इदानीमपि प्रजावन्त इति ब्रवीमि ॥ ४३ ॥

(शत. ४ का. ४ प्र. ८ ब्रा.)

प्रजास्तु देवा वसवोऽष्ट रुद्रा एकादश द्वादश चादितेयाः ॥
 द्यायापृथिव्यौ च तदित्यमेते देवास्त्रयस्त्रिंशदमे प्रसिद्धाः ॥ ४४ ॥
 प्रजापतीन्द्रौ च वषट्कृतीन्द्रौ प्रजापतिः सोऽनु वषट्कृतिर्वा ॥
 अहश्च रात्रिश्च तथाशिवनौ चा द्यायापृथिव्यौ च मतानि षोढा ॥ ४५ ॥

* अनेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरुदेति । अथ द्य हविः कञ्जसमनीपोमात्मकं जगत् १
 कर्ष्वशत्रिमयः सोमो ह्यथः शत्रिमयोऽनलः ॥ ताभ्यां संपुटितं तस्मात्क्षरवद्विरवमिदं जगत् २
 अग्निरुर्ध्वं भवत्येव यावत्साम्यं परामृतम् ॥ यावदान्यात्मकं साम्यममृतं विरुत्तव्यः ३
 यतएव हि कालाग्निरधरश्चाच्छत्रिरुर्ध्वगा ॥ यावदादहनरचोर्ध्वमधस्तापावन भवेत् ४
 आधारशत्रुपावधृतः कालाग्निरमूर्ध्वगाः । तर्ध्व निम्नगाः सोमः शिष्यशत्रिपदास्वदः ५
 बृहज्जाबालोपनिषदि द्वितीयमाकरणम् ।

ऊर्गं वा यदोभ्रामति तामगृह्णात् ताभ्यामुभाभ्यामत एव ताभ्याम् ॥
 अस्त्यूर्गं गृहीता य इहाभ्रमति स प्राणितोर्धोर्जयतीदमेतम् ॥ ७३ ॥
 प्राणाद्योःरुक्रमेणोऽप्यगृह्णादूर्जयते तेन च ते गृहीते ॥
 ऊर्जायमेयोर्जयतीह लोके स एवहि प्राणिति सोऽभ्रमति ॥ ७४ ॥
 श्रयोन्यतरानि ततो गृहीतान्येकत्र सन्त्यात्मनि संनेपत्य ॥
 तदभ्रमस्मिन् प्रतिपद्यमानं सर्वेऽपि देवाः स्युरनुप्रयत्नः ॥ ७५ ॥

“तद्रे स प्राथोऽभ्रमहान् भूत्वा प्रजापति ॥

भुम्भो भुजिष्या वित्वा यत् प्राणान् प्राणयत् पुरि ॥ ७६ ॥”

प्रजापतेर्नश्यति यावदुत्क्रमे संसृर्घते तावदिमं दिवोःरुसः ॥
 तन्मध्यतः सर्वमिदं हितेऽदधुः प्राणं तथार्घं च तथोर्जमाहशीम् ॥ ७७ ॥
 अग्नौ चित्तेऽग्निस्तु निर्धायते यः प्राणः स चाग्निं प्रतितिष्ठतीह ॥
 स गार्हपत्याहवनीयधिष्णवात्मको विराडग्निरिहास्ति यत् ॥ ७८ ॥
 इदं शिरोऽप्रेव तु ह्यतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यः शिरसि स्थितेभ्यः ॥
 यज्ञो हि देवाभ्रमतः स यज्ञो यद्गृयते तेन परोऽस्ति यज्ञः ॥ ७९ ॥
 यद्विञ्च पश्यामि स एव सर्वो यज्ञः गृध्रवस्तुतयास्ति सिद्धः ॥
 प्रत्यर्धमिह्नाग्निषु ह्यतेऽन्नं देवेभ्य एभ्यो हि तन्नोऽस्ति सोऽर्घ्यः ॥ ८० ॥
 सूर्ध्वपच यज्ञः पचनश्च यज्ञो योऽग्निः स यज्ञः पुरुषोऽस्ति यज्ञः ॥
 न ऋषि लोके तदहं विलोके वस्तवस्ति यत् किन्तु न सोऽस्ति यज्ञः ॥ ८१ ॥
 अहर्निशं तापयत् एव यज्ञः संतिष्ठते चाहरहर्निषुद्वक्त्रे ॥
 स्वर्गस्य गत्ये किल यज्ञमेतं यज्ञेन च स्वर्गमुपैति निरयम् ॥ ८२ ॥
 स्वर्गश्च संश्रमरमध्यघर्ती यद् भा' परं दीधितिमण्डलान्तः ॥
 स्वर्गः स एवाहवनीय एको वेदाः समुद्रा इति वा त्रयः स्युः ॥ ८३ ॥

वेदिः प्रसिद्धा भवतीह यज्ञे पश्चाद्धर्मस्थः अनुगाहपत्यः ॥

पूर्वाद्धर्मवाहयनीयकुण्डः मर्यादक्षिणे तत्र च दक्षिणाग्निः ॥ ८४ ॥

स एव सर्वोऽपरगाहपत्यो वेद्यन्तमन्वर्हति पश्चिमं सः ॥

अग्न्यस्तु तत्राहवनीयकुण्डः प्राच्यां तयोर्मध्यगता च वेदिः ॥ ८५ ॥

वेद्यां च दर्भाः प्रभवन्ति कुण्डे भेषमानि देवा इह ऋत्विजः स्युः ॥

वैधोऽयमात्मा यजमान उक्त्वा ह्यघं पुरोडाशचपाश्वसीमाः ॥ ८६ ॥

मध्येऽष्टधिष्णयान्त्य इत्थमेते दशाग्नयो नाम विराट् स एकः ॥

योऽग्निस्तु तत्राहवनीयनामा तस्मिन् समस्ता इह देवताः स्युः ॥ ८७ ॥

यथा शरीरं पुरुषेऽस्ति वेदिः शिरस्तु तत्राहवनीयकुण्ड ॥

धिष्णयन्तयो ह्ययं गार्हपत्यो योन्यादिनाभ्यन्तकृते प्रदशे ॥ ८८ ॥

योनिप्रदेशःस्त्वह गार्हपत्यः स्वाधाभिरस्याहवनीयकुण्डः ॥

प्रदेशमाश्रित्वह योऽस्ति गर्भो विष्णुः स उक्त्वाऽथ च सास्ति वेदिः ॥ ८९ ॥

इयं हि पृथ्वी प्रथमास्ति वेदिस्तत्पश्चिमो तिष्ठति गार्हपत्यः ॥

प्राच्या दिशि त्वाहवनीय एव प्रहृयते यत्र च सोमराशिम ॥ ९० ॥

पृथ्वी समप्रापि च गार्हपत्यो द्यौः सूर्यवत्याहवर्नयिकुरदः ॥
धिप्रयाऽन्तरिक्षं तदिहास्ति वेदिर्यस्तत्र यज्ञस्तद्विदं तु विश्वम् ॥ ६१ ॥

यज्ञः स्वयंभूरिह कश्चिदास्ते जुहोत्ययं सर्वहुदात्मनीदम् ॥
तस्माच्च ऋक् साम यजुश्च जज्ञे ततः प्रवृत्ताः सकला हि यज्ञाः ॥ ६२ ॥
प्राणो हि वाचा मनसा च भाषितो यज्ञस्वरूपं तनुतेऽथ यज्ञतः ॥
प्राणस्य यो जायत आश्रयः पृथक् स चित्यभूतः स पशुर्हिरण्मयः ॥ ६३ ॥
स्थूलेऽस्तु भूतैः कृतरूपमेतत् पश्यामि यत् स्थाणु चरिण्यु वेदम् ॥
देहोपि लोमत्वगच्छद्मुखाब्जः पशुस्तदन्तर्निहितोऽस्ति सत्यः ॥ ६४ ॥
यज्ञो न चेत्स्यान्न पशुः कचित्स्याद् यज्ञोपि सोऽयं पशुभिः कृतः स्यात् ॥
पशुर्न चेत्स्यान्न भवेत्स यज्ञो यज्ञेन यज्ञं त्वयजन्त देवाः ॥ ६५ ॥

इति यज्ञाधिकरणम् ।

अधिदैवतमध्यात्मं च यज्ञो ध्याप्यातो गोपथे पू० ४ प्रपाठके—“अयं वै यज्ञो योऽयं प्राणः
पयते । तमेत ईप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते ।.. । अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वा
इदं सर्वं लोके प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥ चन्द्रमा वै ब्रह्माऽधिदैवम्, मनोऽध्यात्मम् । आदित्यो वा
उद्गाताऽधिदैवम् चक्षुरध्यात्मम् । पर्जन्य आदित्यः ॥ अग्निर्वै होताऽधिदैवम् वागध्यात्मम् ॥
वायुर्वा अध्वरुऽधिदैवम् प्राणोऽध्यात्मम् ।

	होत्रकाः	आधिदैवम्	अध्यात्मम्
१	गृहपतिः	प्राणः	प्राणः
२	होता	अग्निः	वाक्
३	उद्गाता	आदित्यः	चक्षुः
४	अध्वरुः	वायुः	प्राणः
५	ब्रह्मा	चन्द्रमाः	मनः

चातुर्होत्राधिकरणम् ।

यद्दीप्यते ज्योतिरदः परोदिवो धिप्रथस्य पृथेपु महिस्त्रिलोकतः ॥
यस्य प्रतापात् तपनास्नपन्त्यमो आत्मानं पयोऽस्ति धिभुः प्रजापतिः ॥ १ ॥
ब्रह्मा मनस्तत्परितः प्रवृत्ताः प्राणा अपैतैः सहितः स यज्ञः ॥
स्तोमास्तु यज्ञाह्वविभागभूताः पद् ते त्रिवृन् पञ्चदशादयः स्युः ॥ २ ॥
मनोमयः प्राणमयः स व.ह्ममयः प्रजापतिर्देवगणितो धितायते ॥

[तै. ब्रा. १ का. ४ प्र. ६ अ.]

तमेव यज्ञं प्रवदन्ति ह्यते स्तोमेष्वहः सगत्माप्येषपसंपदे ॥ ३ ॥
स्तोमा इमे ब्रह्मण एव तस्य प्राणास्नथ्याप्येषु भवन्ति पदसु ॥
भूचन्द्रयोर्धातुरहस्कराम्नयोर्धशस्य तेजांसि सहस्रियतानि ॥ ४ ॥
तान्येव तेजांसि पृथग् भवन्ति होतृणि पञ्चेति हि पञ्चयज्ञाः ॥
पृथक् प्रवृत्ताः सकलैस्तु यज्ञैरेकोऽस्ति यज्ञः स गतो ममात्मा ॥ ५ ॥

प्रहास्ति नाभावथ पञ्चदशः स्त्रोमेषु दृष्टास्मनुप्रवृत्ताः ॥

प्राणाः परेषामपि तत्र नेतुः प्रजापतिः सर्वविधोऽग्नि यज्ञः ॥ ६ ॥

[कै. वा. १३ आ. १ कं.]

यदोश्च भूयान् भवितुं प्रजापतिर्यत्रात्मकोऽयं व्रशहोतृनामगात् ॥

आत्मानमेको व्रथा व्यधादसौ तेभ्यः स देवानमुरान् ससज ह ॥ ७ ॥

स्तयानूनोऽर्धाधरदक्षसव्याभिमुख्यैवमुख्यविवृदिनाशाः ॥

लोरुत्रयं सत्यमथानृतं दिक् स्फुटाः परद्वन्द्वमता हि भावाः ॥ ८ ॥

[तै. वा. २ का. २ प्र. १—१६ अ.]

प्राणान् विधायापतनं त्रिवृन्मयान् प्राणं जुहावात्मनि धेन्द्रकृषिण ॥

वीर्यं तु वीर्यं स यतोऽजुहोत् ततः नद्वैव देवा असुराश्च जज्ञिरे ॥ ९ ॥

यः पार्थिव- प्राण इमं तमाहुस्तत्र त्रिवृत् प्राण इतीह देवाः ॥ १० ॥

सर्वेऽसुरास्तज्जनिता भवन्ति तदग्नि रद्वात्रं दशहोतृकल्पतम् ॥ १० ॥

१ ऊर्ध्वा- प्राणाः =	अहः	}	उदयः	}	अतो देवाः
२ अवाञ्च- प्राणाः =	रात्रिः		निरोमान्		अतोऽसुराः
३ पूर्वपक्ष- =	अहः	}	आप्यायनम्	}	अना देवाः
४ कृष्णपक्ष- =	रात्रिः		अपक्षयः		अतोऽसुराः
५ दिवा =	अहः	}	आभिमुख्यम्	}	अतो देवाः
६ नक्तम् =	रात्रिः		वैमुख्यम्		अतोऽसुराः
७ सत्यम् =	अहः	}	सत्ता	}	अतो देवाः
८ अनृतम् =	रात्रिः		नाशः		अतोऽसुराः
९ दक्षिणभागः =	अहः	}	सहकारः	}	अतो देवाः
१० सव्यभागः =	रात्रिः		तिरस्कारः		अतोऽसुराः

देवास्तु सत्येन च दक्षभागे वलक्षपक्षे च दिवा तथोर्ध्वैः ॥

प्राणैरथ-स्थैस्त्वनृतेन सव्येऽपक्षीणपक्षे निशि चासुराः स्युः ॥ ११ ॥

आप्यायिता ऊर्ध्वत पय देवाः शुक्राश्च सत्यं किल वीर्यवन्तः ॥

मृदाश्च कृष्णा अनृतं त्ववाञ्चः प्रध्वंसितास्ते ह्यसुरा भवन्ति ॥ १२ ॥

स्तोमोऽनृणत् पञ्चदशस्तु मध्ये स्तोमं तमप्रयं त्रिवृतं ततस्तौ ॥

पूर्वापरौ चाभवतां तु पक्षौ पूर्वं तु देवा अपरेऽसुराः स्युः ॥ १३ ॥

[तै. वा. २।२।३]

इत्थं त्रिवृत्स्तोमगताः परेषि चतुर्विधद्वन्द्वमया विभागाः ॥

सूर्याग्नि संवन्धयशाद्भूवन् सूर्योऽग्निर्होतं ततं उच्यतेऽयम् ॥ १४ ॥

[शत. २ कां. ३ अ. १ कं शत ११।३।१]

सर्वे च देवा असुराश्च सर्वे प्रत्येककाये निवसन्ति जुष्टाः ॥

तत्रात्मपुष्ट्यै प्रचरन्ति देवा आत्मापकृत्या असुराश्चरन्ति ॥ १५ ॥

* त्रिवृत् प्राणः पार्थिवोऽग्निः । एकविंशः प्राण आदित्यः ॥ (तै. वा.)

त्रिवृदग्निः । पञ्चदश इन्द्रः । ससदशः प्रजापतिः । एकविंश आदित्यः ।

द्विश्यमयमहः । राजती ज्यौस्त्री रात्रिः । आयसी कृष्णारात्रिः ॥

पञ्चैव देवाः प्रभवन्ति देहे दिशोऽग्निवायु तपनश्च सोमः ॥
 सोमा मनोऽर्कोऽक्षिचघाग्निहाग्निः श्रोत्रं दिशः प्राण इहास्ति वायुः ॥ १६ ॥
 प्रेक्षा भयेच्छ्रेय उतात्मनो यद् दृष्टं श्रुतं चिन्तितमेचमुक्तम् ॥
 तद्देवकलसं विपरीतमेपां तत्पाप्मना विद्धमसुर्यमाहुः ॥ १७ ॥
 अग्निस्तु रक्षोघ्न इतीव नासुरः प्राण प्रभुः संभवतीह कर्हिचिन् ॥
 द्वैधं यथाऽन्यत्र तथा न दृश्यते प्राणे श्वसन् जीवति सर्वदैकधा ॥ १८ ॥
 प्रजापतेरत्मान एव देवा आदित्यवाय्वग्नय उद्बभूवुः ॥
 देवास्त्रयस्ते विभवन्ति विश्वं तेषां हुतात् संभवतीह सर्वम् ॥ १९ ॥

[तै. ब्रा. २।१।६]

प्राणाय गात्राय च चक्षुषे चाग्निवायुसूर्या इह जुह्वति स्त्रम् ॥
 अग्निर्व्यधात् प्राणकुलानि वायुर्गात्राणि चक्षुषि रविः ससर्ज ॥ २० ॥
 [तै. ब्रा. २।१।६]

आत्मा मनोबुद्धिमयोऽत्र चक्षुस्नदिन्द्र आदित्य इह प्रयुङ्क्ते ॥
 वागन्य आत्मा तु शरीरमेतद् वायोरथ प्राण इहाग्निः स्यात् ॥ २१ ॥
 इत्येवमेकेऽथ परेऽन्यथाहुः प्राणः शरीरेऽन्तरितोऽग्निभूः सः ॥
 प्राणाथ्रयो वायुवशस्तु कायो वहिस्तु कायाद्भवियजन्म चक्षुः ॥ २२ ॥

प्राणाधिनाभूतमिदं मनोऽपि प्राणेन तेनात्र भयेद् गृहीतम् ॥
 यानीन्द्रियाण्यत्र च यानि भूतान्येतानि सर्वाणि तदग्निः स्युः ॥ २३ ॥
 स्वर्षोऽयमुष्णोऽग्निनिबन्धनोऽस्मिन् देहेऽस्ति चेत् प्राणिति तावदेवः ॥
 अग्नौ प्रशान्ते तु न तत्र चेष्टा न चेतना नापि तदिन्द्रियाणि ॥ २४ ॥
 अग्नौ च निर्वाणमिते शरीरे रसादिभूतान्यपि नोद्भवन्ति ॥
 उद्भूतभूतान्यपि विस्त्रसन्ते प्रवर्तने तत्र च पूतिगन्धः ॥ २५ ॥

भूतेभ्य एभ्यस्तु शरीरन्त्वतिराशीर्षका पादतलाङ्गसंस्था ॥
 संपद्यते वायुवशेन वायोः स्नग्धं च दृग्धं च समस्तमङ्गम् ॥ २६ ॥
 वायुर्हिष्ठा रेतसि डिम्भयुग्मं करोति वायोर्निषिल्लाङ्गवेष्टा ॥
 वायुर्मैकोपाद् विषमत्वमङ्गे स वायुरीष्टेऽत्र शरीर्यष्टी ॥ २७ ॥

अथो शरीरस्य यदस्ति रूपं तत्तच्छरीराद्बहिरेति दूरे ॥
 तस्मिन् हि चक्षुर्निहितं शरीरं तद् दृश्यते चक्षुरिदं वदामः ॥ २८ ॥
 सूर्यस्य रश्मिः प्रतिपद्य कार्यं प्रत्याहतो भिन्नगतिः स तिर्यक् ॥
 ग्रन्थविन्दुप्रतिमूर्तिकल्पया चक्षुष्यपूर्वो कुण्ठेऽङ्गसंस्थाम् ॥ २९ ॥

इत्थं च गौरिव हुतादमीपामभूदमीपां न हुतानि चेत् स्युः ॥ [तै. ब्रा. २।१।६]
 रग्मिस्तन्ना न प्रतिघातमेयात्र कायतो गौरं च यस्तुदृष्टिः ॥ ३० ॥

चक्षुष्यदो भाति शरीरमस्मिन् प्राणास्तदित्यं प्रितयं सदास्ते ॥
 प्राणो न चेत्स्यान्न तनुर्न चक्षुस्तदा भवेत् तेन तद्गोमदोत्रम् ॥ ३१ ॥
 गौरग्निहोत्रं हि तमग्निमिद्धा प्राणादपानाद्य समर्द्धयन्ती ॥ तै. शा. २।१।६
 अग्नेश्च हृत्यैव समस्तमेतत् संपद्यते स प्रथमोऽस्ति यज्ञः ॥ ३२ ॥

- अज्ञायताथो दशदोतूनश्चतुर्दोता स देवानुरूपप्रयानन्तरम् ॥
 * देवामुराणामयमिन्द्र आहुतेर्देवैश्चतुभिर्जनिता वभूवह ॥ ३३ ॥
 त्रष्टा च मित्रश्च पृथग्भवेतां द्यावापृथिव्यां पृथगत्र देवी ॥
 चत्वार एतेऽजुहवुः समेताः सौमोऽथ तेषां वृद्धपस्तदासीत् ॥ ३४ ॥
 न एक विश्वायतनेन वीरं तमिन्द्रमेवामवृजत् सुराणाम् ॥
 इन्द्रोऽप्येऽध्यास्यदुष्ट्य देवाः स्वर्गं हि वीर्येण तदिन्द्रियेण ॥ ३५ ॥
 भूमिप्रतिष्ठाऽग्निरयं दिशो धीस्त्रष्टा तु रूपं विकरोति सर्वम् ॥
 मित्रश्च वीर्यं प्रददाति मतेमे प्राणोऽयमाक्षिर्य दहस्यन्नन्द्रः ॥ ३६ ॥
 प्रतिष्ठयैव प्रतिष्ठितादं दुन्दुभिराच्छादनमेति दिग्भिः ॥
 त्वष्टा लभेताङ्गविभाषासिद्धिं मित्रेण चाप्नोति यत्नं स यज्ञः ॥ ३७ ॥
 संवत्सरं तत्र श्रुदन् प्रजाः पशुनिमांश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
 इन्द्रोऽयमात्मास्य जगत्प्रशासितुस्त्वैमं गधेयानि भवति पञ्चभिः ॥ ३८ ॥

संवासरोऽग्निः स हि पञ्च होता तनाश्विनौ द्वौ चक्षुष्य रुद्रः ॥
 वृहस्पतिश्चेति सद्द्वैत्रिजः स्युस्ते सप्तविंशत्यतनं व्यचायन् ॥ ३९ ॥
 ततो वभूवुः पशुधः समप्रा कूर्वाद्यः स्थानरज्जमा ये ॥
 येऽप्राणिनो वा प्रभवन्ति पृथ्वीपृष्ठोपरिष्ठात् पशयस्त उक्ताः ॥ ४० ॥

घौरन्तरिक्षं पृथिवी च सूर्यो वातरथ यज्ञः सह पइभिरेतैः ॥
 पइदोतुतामेप जगाम धाता तस्माद्यतोः फलनिरियं प्रवृत्ता ॥ ४१ ॥

इन्द्रोऽर्च्यमा वा अलु सप्त होता महाहविः सत्यहविस्त्वयास्य ॥
 अचित्यपात्रा उ अचित्य चित्तोऽनाधुष्य एवाऽप्रतिधुष्य एषः ॥ ४२ ॥
 विधाथ तन्नायतनं त एते स्तोमं नयन्निशमिमां प्रतिष्ठाम् ॥
 होतारमप्यार्च्यमणं त्रद्वौषुः स चार्च्यमा यज्ञ इति ज्ञान्ति ॥ ४३ ॥
 [तै. शा. २।३।५]

द्यावापृथिव्योरितरेतरेखाभूत् संसतिर्यज्ञत एव तस्मात् ॥
 इतो वहेद्द्वयममुष सङ्गयो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ४४ ॥
 सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति पतस्ततस्ते ॥
 अन्योन्यभोगाम भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिवश्च भूमिम् ॥ ४५ ॥

४	चतुर्हो तारः	पृथ्वी प्रतिष्ठा	द्यौः प्रदेशः	खण्डा रूपाधि	मिथः वा- चिर्वार्यम्	०	०	०	सोमः	वीर इन्द्रः	२१
५	पञ्चहो तारः	नास स्थः	दक्षः	वरुणः	रुद्रः	वृह स्पतिः	०	०	अग्निः व रुणो वा	पशुमान्	२७
६	षडहो तारः	द्यौः	अन्त रिक्षः	पृथ्वी	सूर्यः	वातः	यज्ञः	०	धाता	षट्पुमान्	
७	सप्तहो तारः	महा द्विः	सत्य द्विः	अ यास्पः	अचिर्य पाजः	अचिर्य चित्तः	अना धृष्यः	अप्रति धृष्यः	इन्द्रः अर्यमाव गृहपति	मिथः सर्वेषा संतननम्	३३

पतानि सन्नाशि निरन्तराणि भवन्ति पञ्चापि कृतानि देवैः ॥
 प्रजापतिः सोम उताग्निरेवं धातार्यमा होतृतयैषु वल्लताः ॥ ६६ ॥
 मुख्यैरमीभिः सममृत्विजोऽन्ये तेषांभुवस्तत्र प्रजेश्वरेण ॥
 चक्रुः प्रजा-सोमतत्रोपधीश्चाग्निना पशून् धातृवशाद् ऋतृंश्च ॥ ४७ ॥
 अथेन्द्रतोघार्य्यमतोऽपि लोकान् मिथः समस्तान् समतन्वतेमान् ॥
 सोमेन चेन्द्रो जनितोऽग्निना चासुरा इतस्तत्पशवश्च जुज्ञाः ॥ ४८ ॥
 अपीन्द्रियं पुष्यति सप्तहोता स्वर्गाय हेतुः स च पञ्चहोता ॥
 सोमो यशस्तेन यशः प्रतीवाचञ्च चतुर्होतृतया प्रपन्नम् ॥ ४९ ॥

[तै. २।२।८]

यदेव किञ्चित् कचिदस्ति तच्चतुर्होतार एभ्योऽधि च यज्ञनिर्मितिः ॥
 नैभ्यो विना खृष्टिरिहास्ति काचन प्राप्तोऽस्ति यज्ञोऽपि न तैर्विना कचित् ॥ ५० ॥

द्यावापृथिव्यात्मकखृष्टिरेवा यज्ञश्चतुर्होतृतयास्ति वल्लतः ॥
 आदित्यवायुः पन्नय एष चन्द्रो होतार एतेऽत्र भवन्ति नित्याः ॥ ५१ ॥
 पञ्चैह भूतानि भवन्ति तेऽन्ये होतार उक्तास्तत एष यज्ञः ॥
 स्यात्पञ्चहोता पडिहतवः स्युर्होतार इत्थं स परोस्ति यज्ञः ॥ ५२ ॥
 भूर्लोकमारभ्य तु सत्यलोकावधि प्रतीता इह सप्तलोकाः ॥
 होतार एते तत एष यज्ञः स्यात् सप्तहोताऽन्वयनाय तेषाम् ॥ ५३ ॥
 प्रजापतिः कश्चिदिदं आत्मा दिग्भ्यो दशभ्यः परिन्लतमूर्तिः ॥
 आत्मानमात्मन्यमितं जुहोति बहोः स भूयान् भवति प्रजाभिः ॥ ५४ ॥
 प्रजापतिर्यं पुरुषं ससज्जं तत्राग्निराविश्य तमत्तुमैच्छत् ॥
 दहोत ने देव ततः स यज्ञानात्मस्पृतस्तानजुहोत् प्रजेशः ॥ ५५ ॥
 तत्रैव आपोमय एक ऋत्विक् प्रजापतिः स्यं दशधा विधाय ॥
 प्राणं जुहावैप ततः प्रकीर्णान्यज्ञानि सर्वाणि मुहुर्वभूयुः ॥ ५६ ॥
 आदित्यवाय्वग्निमुधांशवस्ते स्युर्ऋत्विजश्चानु प्रजापतिं तम् ॥
 होतार एते पुरुषस्य चत्वार्य्यज्ञान्युपौदन् स परोऽस्ति यज्ञः ॥ ५७ ॥

पञ्चत्विजस्ते पशवो यभुवुस्तेऽङ्गान्मुपौढद्विह लोमचर्मम् ॥
 मांसास्त्रिमज्जश्च तथर्तवः पट्टं तत्रर्तुधर्मान् ससृजुः स्वकाले ॥ ५८ ॥
 सप्तत्विजः प्राणमया यतस्तेऽङ्गीपुरततः सप्त यभूवुरस्मिन् ॥
 प्राणा हि वागाश्च एवमन्ये सप्त त्वगाधाः स हि सप्तहोता ॥ ५९ ॥
 "सप्त श्रुपयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सप्तप्रमादम् ॥
 सप्तापःस्यपतो लोकमीयुस्तत्र जायते अस्वप्रभौ सप्तसदौ च देवौ ॥ ६० ॥
 [य. वा. सं. ३४। ५५]

अथायमात्मा ध्रियते स यज्ञः प्रजापतिस्तिष्ठति तस्य नामौ ॥
 अन्तःप्रविष्टः स समानमास्ने शास्त्रा जनानां प्रतरामर्णयान् ॥ ६१ ॥
 सर्वाणि शुक्राणि प्रजाश्च सर्वाः सर्वे च होतार इहैकभूताः ॥
 सर्वे चतुर्होतृविधिष्टयशास्ते संपदं याति हि तत्र देवैः ॥ ६२ ॥
 प्राणस्त्रिभुवुः पञ्चदशेन तृष्णः पक्षायभूतामपरश्च पूर्वः ॥
 इन्द्रान्ध्रमभूवन्नपराणि चास्मिन् प्रजापतिस्तेन दशरमागात् ॥ ६३ ॥
 दशाह्वीरन्वभवत् पुरस्ताद् देवी ततः संपदिहासुरी च ॥
 मोक्षाय देवी यतते तु संपद् रन्ध्राय संपत् प्रभुरासुरी स्यात् ॥ ६४ ॥
 यावद्वलं सा लभतेऽत्र देवी तावत् स विद्यासु भवेन्नियुष्टः ॥
 यावद्वलं चालभतासुरीयं तावत् स उत्साहमुपैति धृष्टः ॥ ६५ ॥
 स एव यज्ञः प्रथमः समन्ताद् प्रत्याणमाध्रित्य भवत्पञ्चमम् ॥
 अथैकविंशत्यतने विधत्ते सोमश्चतुर्होतृविधेययज्ञम् ॥ ६६ ॥
 देवासुराणामुद्भृदिहेन्द्री देवाश्च तं पर्याविशन् समन्तात् ॥

[तै. ब्रा. २। २। १०]

आदित्यरुद्रा यस्यश्च विश्वेदेवाश्च साध्यांगिरसश्च दिशुः ॥ ६७ ॥
 संवत्सरं तत्र श्रुतून् प्रजाः पशुनिर्माश्च लोकानयमभ्यजायत ॥
 इन्द्रोऽयमात्मास्य शरीरशासितुस्तेर्भागधेयानि भवन्ति पञ्चभिः ॥ ६८ ॥
 शरीरसंवत्सर एव इन्द्रतो वितायते तन्मय एव जायते ॥
 यान्यस्य पर्वाणि दिनैश्च रात्रिभिः पक्षैश्च मासैर्यनैश्च तान्यपि ॥ ६९ ॥
 याश्च प्रजा ये पशवोऽत्र ताश्च ते चन्द्रस्य तस्यात्मन एव कल्पिताः ॥
 प्रजारतासृक्प्रमुखाःप्रधानतः शरीरधर्माः पशवस्तु लोमवत् ॥ ७० ॥
 नाभिस्तु पृथ्वी ध्रियते शिरो धौस्तवान्तरिक्षं हृदयं वयस्ते ॥
 लोकाः शरीरे त इमे तदिन्द्ररथार्थे निजं तन्प्रमुपावहन्ति ॥ ७१ ॥
 सौरोऽपि चान्द्रोऽप्यथ पार्थिवोपि संवत्सरोऽत्रात्मनि सज्जते सः ॥
 धान् वा मत्तश्चाथ रथन्तरं वा बृहच्च मातापितृवद्भवन्ति ॥ ७२ ॥
 संवत्सरे ये च विकारभावाः पक्षैश्च मासैर्यनैरहोभिः ॥
 तैरप्यमुष्यैश्च भवन्ति भोगा अध्यात्ममिन्द्रस्य शरीरभर्तुः ॥ ७३ ॥
 पुत्रादयो मोऽश्वगजादयो वाऽऽत्मनैव सम्बन्धमिहोपयन्ति ॥
 ते ते च लोकाः प्रभवन्ति तस्यात्मनःशरीरं पृथिवी तु लोकः ॥ ७४ ॥

इन्द्रस्य चात्मा निहितः परस्तात् स पञ्चदंता स सुवर्णकोशः ॥
 रजोवृतःसा वसुधान्यर्मापां विराट् सुराणामिदमायुरेवाम् ॥ ७५ ॥
 पदवर्तवोऽस्मिन् क्रमतो विशन्ति सोमस्य चाग्नेश्च विपर्ययेण ॥
 वलस्य हानिश्च वलस्य धृष्टिः परर्यायतस्तेन भवत्यमीषाम् ॥ ७६ ॥
 ततः परस्तादिह सप्तदंता प्रवर्तते तेन शरीरानिद्राः ॥
 प्राणास्तु देवानुपयन्ति देवा विश्वस्तमङ्गं प्रतिपूरयन्ति ॥ ७७ ॥
 एकोऽयमात्मा तत इत्यमेतैरध्युढयज्ञैः परिवर्तमानः ॥
 सहैव वाचा मनसा च फलतः प्राणेन संपन्नतमो विभाति ॥ ७८ ॥

तद्विद्यमात्माथ शरीरमेतद् द्यावापृथिव्याथवाऽध्वान्यत् ॥
 यदेव किञ्चित् परिदृश्यते तत् संपद्यते पञ्चभिरेव यज्ञैः ॥ ७९ ॥
 एतैर्हि पञ्चैव भवन्ति यज्ञा येभ्यो जगच्चक्रमिदं प्रवृत्तम् ॥
 देवास्तदिन्द्राः पशवोऽन्नमेपां तेषां विकारा गतयश्च तैः स्युः ॥ ८० ॥
 देवाश्च ये वा पशवस्तु ये वा नैभ्योऽतिगिहं किमपि प्रतीमः ॥
 प्राणा हि देवाः पशवस्तु वाचः प्राणाश्च वाचः सह विश्वमेतत् ॥ ८१ ॥
 द्यावापृथिव्यो गितरेतरेणाभूत् संवतिर्ज्ञत एव तस्मात् ॥
 इतो वहेद्भव्यममुत्र सद्भ्यो दिवोऽपि वृष्टिर्भवतीह भूमौ ॥ ८२ ॥
 सर्वेऽपि लोका इतरेतरेण संतानिताः सन्ति यनस्ततस्ते ॥
 अन्योन्यभोगाय भवन्ति सर्वे भूमेः स्वरायान्ति दिग्श्च भूमिम् ॥ ८३ ॥
 स तायते चाहरहस्तु यज्ञः संतिष्ठते चाहरहः स यज्ञः ॥
 स स्वर्गगत्यै तमिमं च युंक्ते स्वर्गं ततः सोहरहः प्रयाति ॥ ८४ ॥

पञ्चत्तमयज्ञाः प्रकृतिस्थिता ये तेभ्योऽध्यकल्पन्त विधेययज्ञाः ॥
 पर्वद्वयादङ्घ्रि च मासि वर्षे वर्षेऽथ पर्वत्रयतोऽथ वर्षात् ॥ ८५ ॥
 आदावहोरात्रमुखप्रवर्त्य यद्गिनहोत्रं तदिहाङ्घ्रिं स्यात् ॥
 तत्रैकऋत्विज्य दशदोतृकल्प्या प्रकल्पितं यज्ञमिमं यदन्ति ॥ ८६ ॥
 स मासिकः पक्षमुखप्रवर्त्यो दर्शस्तथा यः खलु पूर्णमासः ॥
 अध्वर्युर्गर्भोऽपि नाम होता ग्रहानि चत्वार इहर्त्विजः स्युः ॥ ८७ ॥
 ऋतुत्रयस्य प्रमुले चतुर्भिर्मासेस्तु यज्ञोऽस्ति स पञ्चदंता ॥
 पूर्वैश्चतुर्भिश्च सह प्रतिप्रस्थात्रा च पञ्चर्त्विज आहुरस्मिन् ॥ ८८ ॥
 वर्षे प्रवर्त्योऽयनयोर्मुखेद्विः स वार्षिकः स्यात् पशुबन्धयज्ञः ॥
 पूर्वैश्च मैत्रावरुणेन चास्मिन् पद्दोतृकत्वं पुनर्ऋत्विजः स्युः ॥ ८९ ॥
 चेद् प्राणान्ऋत्विज्य नेशृपोऽथैत्राकमैत्रावहणास्तथाग्नीत् ॥
 होता च सप्तर्त्विज आचरन्ति संवत्सरादौ सहि सोमयज्ञः ॥ ९० ॥
 संवत्सरोऽप्योऽध्वयवास्तथान्ये भवन्त्येतुर्मास उताहरित्यम् ॥
 एतेऽग्नयस्तेषु हुतादमीपां बलं क्रतूनामपि तत्समं स्यात् ॥ ९१ ॥

अन्ये तु यज्ञाः सकला अर्मापां विकारभूता न ततःपृथक् स्युः ॥
 एकं दशद्वयाऽथ शतं सहस्रं चाह्नां तु सोमस्य विभाजकं स्यात् ॥ ९२ ॥

- यद्ग्निरधीयत एष यज्ञो यद्गाङ्गभूतो न नतः पृथक् स्यात् ॥
यास्तवाग्निचिरया १८ पञ्च सोऽग्निर्धिधीयते पञ्चमिरेव यज्ञः ॥ ६३ ॥

य एष आत्मास्ति शरीरनिष्ठः स मानुषो नाम तनोऽनिरिहः ॥
नंपाद्यते यदात एष आत्मा देवस्तनो लोकगतीः स याति ॥ ६४ ॥

- यज्ञेषु यावद्भवतीह धीर्यं नायत् स लोकेषु लभेत भोगम् ॥
• प्राणश्च सायं च पक्षे लोकेऽग्निहोत्रहुन् सोऽन्नमुपाददाति ॥ ६५ ॥
यजेत यज्ञं यदि पूर्यमासं पक्षे स पक्षे लभतेऽन्नभोगम् ॥
चतुर्थे मासिषु चतुर्थे चातुर्मास्यं यज्ञन् भोगार्गमहाश्रुते सः ॥ ६६ ॥
पद्भिः स पद्भिः पशुयन् यज्ञो वर्षे स वर्षे यदि स्यामयाजी ॥
शते शतेऽन्नेष्वयमग्निचिद्धा अश्नाति कामं न च वा स कामम् ॥ ६७ ॥
न यन्नकृतेत् तदमुष्य चारमा स मानुषोऽमुत्र हि न स्वतन्त्रः ॥
स्यात् कर्मविधायशतः स उद्यावचेषु भावेषु यत्नाद्विरुष्टः ॥ ६८ ॥
होताऽ एतेषु भवन्तु सप्त वा पद् पञ्च चत्वार इमे दर्शय वा ॥
सर्वे चतुर्द्वीवृत्तयैश्च भाषिता भवन्ति तस्येन्द्रतयेन्द्रकल्पितुः ॥ ६९ ॥

उपसंहारः ।

अमूर्तकालौ रविः सृष्टिः शशौ सृष्टिस्तद्गदः स्यात् प्रलयस्तु रात्रिः ॥
मूर्तौ तु कालौ भवतोऽग्निः सोमोऽग्निस्त्वहोरात्रिरथ तु सोमः ॥ १०० ॥
अपि द्विधाऽग्निः स ऋतं च सत्यं सत्यं तद्गदः स्यात्तन्मस्ति रात्रिः ॥

- चावापृथिवी नददृश्व रात्रिस्तत्राहुरिन्द्रोऽग्निरथं तु रात्रिः ॥ १०१ ॥
स्नोमा अहान्यत्र विभक्तिरहो रात्रिस्ततो यज्ञ इत्यथ सृष्टिः ॥
तस्माद्दहोरात्रतैव सृष्टिर्भवत्यहोरात्रमथो विधाता ॥ १०२ ॥
यथा अहः स्याद्दहवनाद् भवान् रात्र्यो । यथागाय भवन्ति चाहाम् ॥
यस्माच्च यज्ञाद्भवतीह सर्वं तस्माद्दहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०३ ॥
प्रजापतिर्यज्ञ इतो हि यज्ञाद्भूत् प्रजासृष्टिरिति स्म वृत्ताः ॥
तेनाप्यहोरात्रकृतैव सृष्टिः सिद्धा यतोऽहस्तु भवन्ति यज्ञाः ॥ १०४ ॥
राधन्तरी रात्रिरित्यहर्थेत् तद्गार्हपत्यं सर्वेऽथन्तरोऽग्निः ॥
युद्धस्तथादित्य इद्वैव तेजोऽहये हुतं यज्ञ इति लुचन्ति ॥ १०५ ॥
“बृहद्रथन्तराभ्यामिदमेति सुरुं यद्भूतं भविष्यच्चापि सर्वम् ॥
ताभ्यामियादानीनाघाय धीरा दिवैवान्यज्जुहुवाग्रहमन्यत्” ॥ १०६ ॥

ऐ. ब्रा. २५ अ.

प्राणो हि यज्ञः पचते तु योऽयं लङ्घर्तनी चाङ्ग च मनश्च फलते ॥

चाचा च यज्ञो मनसा च वृत्तो मनस्त्वदो वागियमस्ति रूपात् ॥ १०७ ॥

। “आग्नेयो वै रात्रिः । केन्द्रमहः” इति (ते मा. २ । १ । २-॥ १ । १ । १३ ॥)

मनस्त्वहः स्यादथ वाक् तु रात्री ताभ्यां हि यज्ञोऽथ ततः प्रजास्ताः ॥
प्रजायमाना अपि यज्ञतस्ता भवन्त्यहोरात्रत एव जाताः ॥ १०८ ॥

तावाद्देवा यावदियन्ति देवा रात्रिस्तु सा यावदिमेऽसुराः स्युः ॥
देवासुराभ्यां भवतीह सर्वं तस्मादहोरात्रकृतैव सृष्टिः ॥ १०९ ॥
देवा अहःसन्त्यसुरास्तु रात्री देवासुराभ्यामिह दैवर्वादाः ॥
यां सृष्टिमिच्छन्ति हि निर्विशेषं तामप्यहोरात्रत एव विधात् ॥ ११० ॥
अहर्वियद् रात्रिरियं वियत्तद् व्योमेत्यहोरात्रमिति ह्यभिघ्नम् ॥
व्योमस्ततो यां प्रवदन्ति सृष्टिं तामप्यहोरात्रत एव विधात् ॥ १११ ॥
निमित्तमहो रविरस्त्यसौ सन् रात्र्यानिमित्तं तु रवेरस्त्वम् ॥
तेनास्त्यहःसद्भव्यसती च रात्री तस्मान्न भिन्नः सदसत्प्रवादः ॥ ११२ ॥

प्राक्कर्मोदयतो हि यस्य मिथिलादेशे शरीरोदयः ।
थीविश्वेशदयोदयाच्च समभूत् कार्या सुविद्योदयः ॥
राक्षा प्रीत्युदयाद्भुज्जयपुरे संपत्तिभाग्योदयः ।
सिद्धस्तन्मधुसूदनात्त त्रिदुषोऽहोरात्रवादोदयः ॥ १ ॥
इतिवृत्तं सैदसद्वा, रैजो विर्यद्वाऽपैरं तथावर्षणम् ।
अम्मोऽमृतमृत्यु वाऽहोरात्रो दैवंसंशयौ ब्रह्म ॥
पते द्वादशवादाः शास्त्रेऽस्मिन् ब्रह्मविज्ञाने ।
ध्वयन्ते, तत्रायं घादो नवमोऽत्र संपूर्णः ॥ ३ ॥

इति मधुसूदनविद्यावाचस्पतिप्रणीते ब्रह्मविज्ञानशास्त्रे द्वादशवादे
नवमोऽयमहोरात्रवादः संपूर्णः ॥ ६ ॥